

पालकनीती

पालकत्वाला वाहिलेले मासिक

संपादक

संजीवनी कुलकर्णी

संपादक मंडळ

- ▶ नीलिमा सहस्त्रबुध्दे
- ▶ वंदना कुलकर्णी
- ▶ प्रियंवदा बारभाई
- ▶ शुभदा जोशी

मुखपृष्ठ

गणेश विसपुते

मांडणी - रमाकांत धनोकर

अक्षरजुळणी-मंगेश कुडले

जानेवारी ते डिसेंबर

२०१४ साठी

वर्गणी रु.२००

वर्गणीचा चेक / ड्राफ्ट

‘पालकनीती परिवार’

या नावाने काढावा.

संपर्क :

पालकनीती परिवार,

अमृता क्लिनिक,

संभाजी पूल कोपरा,

कर्वे रस्ता, पुणे-४११००४.

© -०२०-२५४४१२३०,

२५६७३५९६

palakneeti@gmail.com

www.palakneeti.org

पालकनीती परिवाराचे प्रकाशन

वर्ष १४ वे अंक ४

१६ जुलै २०१४

लेखांत व्यक्त

झालेली मते लेखकांची

व्यक्तिगत समजावीत.

या अंकात

■ माझं काम माझं पालकपण - लेखांक १०

नवक्षितिज : ‘विशेष’ प्रौढांच्या आनंदी आयुष्यासाठी - डॉ. नीलिमा देसाई

■ सत्तांतरासाठी ‘फिरणारं चाक’ - किशोर दरक

(पुस्तक परिचय - Turning the Pot, Tilling the Land : Dignity of Labour in Our Times - कांचा इल्युया)

■ सकारात्मक शिस्त - लेखांक ४

उपायांच्या दिशेन..... लेखिका - जेन नेल्सन, रूपांतर - शुभदा जोशी

■ ‘कॉम्प्युटर’ लॅब सुरू झाली असती... - भाऊसाहेब चासकर

प्रतिक्रिया

आभा भागवत यांनी लिहिलेला ‘अदिती-अपूर्वा, तुम्ही कमाल आहात!’ हा मे २०१४च्या अंकातील लेख वाचून माझीच इच्छा पूर्ण झाल्यासारखे वाटले. त्यांचे घर, म्हणजे तीन पिढ्या आनंदवनाशी जोडल्या गेल्या आहेत, हे मुख्य कारण. त्यामुळे त्यांचे यथायोग्य कौतुक झालेच पाहिजे, असे नेहमी वाटायचे. त्यांच्या आई-वडिलांचे श्रम व मुलींची चिकाटी याला तोड नाही. आई-वडिलांनी त्यांची घडण कशी केली यावरही एक लेख यावा. बाकी सगळे नेहमीप्रमाणे सरस.

सुहास केळकरांच्या अभिप्रायाशी मी सहमत आहे. रसिकाचे कौतुक आहे.

डॉ. भारती आमटे

आनंदवन, वरोरा

पालकनीतीच्या जून २०१४च्या अंकाची पीडीएफ फाईल मिळाली. त्यातले सर्वच लेख वाचनीय आहेत. विशेषतः मुलांच्या शिकण्याच्या प्रक्रियेवर प्रकाश टाकणारा, ज्ञानरचनावादाची संकल्पना स्पष्ट करणारा नीलेश निमकरांनी लिहिलेला लेख मला फार आवडला.

एकूणातच, पालकनीतीच्या अंकांमधून आपण नव्या काळाशी सुसंगत अशा नवनवीन कल्पना पुढे आणत आहात आणि त्याचबरोबर विचारांनाही खाद्य पुरवले जात आहे, असे मला वाटते.

धन्यवाद आणि शुभेच्छा !

डॉ. द. ना. धनागरे,

माजी कुलगुरू, शिवाजी विद्यापीठ

संपादक, मुद्रक, प्रकाशक व मालक - डॉ. संजीवनी कुलकर्णी यांनी पालकनीती परिवार करिता ग्रीन ग्राफीक्स, सी-१०२, सुनिता अपार्टमेंट, १४१७ कसबा पेठ, पुणे-४११०११ येथे छापून घेऊन अमृता क्लिनिक, संभाजी पूल कोपरा, कर्वे रस्ता, पुणे-४११००४, येथे प्रकाशित केले.

या नियतकालिकास महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाकडून अनुदान प्राप्त झाले आहे परंतु या नियतकालिकात प्रसिद्ध झालेली मते महाराष्ट्रराज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळास मान्य असतीलच असे नाही.

सं वा द की य

बालशिक्षणाच्या माध्यमाबद्दल कर्नाटकातल्या पालकांनी उठवलेल्या प्रश्नांना उत्तर देताना सर्वोच्च न्यायालयानं प्राथमिक शिक्षणासाठी आसपास बोलली जाणारी, नैसर्गिकपणे येणारी भाषा न वापरता वेगळी भाषा (म्हणजे इंग्लिशच) निवडण्याची मुभा दिलेली आहे (७ मे २०१४चा निकाल). निवडीचं स्वातंत्र्य घटनेनुसार प्रत्येकाला आहे, ह्याचा अन्वय इथे असा लावलेला आहे. या निर्णयाला अनेक महत्त्वाच्या समजल्या गेलेल्या वृत्तपत्रांनी नावाजलंही आहे. महाराष्ट्रात तर खाजगी इंग्रजी माध्यमाच्या प्राथमिक शाळांचं पेव आधीपासूनच फुटलेलं आहे. त्यांनी असा काही प्रश्न गृहीतच धरलेला नाही. ते असो, तर या विषयांवर माध्यमांमध्ये झालेल्या बहुतेक चर्चेचा एकंदर सूर असा आहे की -आजच्या काळात नव्या पिढीला आंतरराष्ट्रीय बाजाराची आणि तिथल्या नोकऱ्यांची वाट घेता यायला हवी असेल, तर इंग्रजी माध्यमाला पर्याय नाही.. त्यात मग त्या प्रांतातल्या भाषेचं काय, तिची हानी नाही का होणार, असा प्रश्न विचारला जाईल असं धरून त्याचं उत्तर -लहान मूल अनेक भाषा शिकू शकतं- ते कन्नडही शिकेल ना- असंही विरोधकांची समजूत घालत दिलेलं आहे.

महत्त्वाच्या मानल्या जाणाऱ्या वृत्तपत्रांचा हा सूर खरोखर दुःखद आहे. एक तर आपण प्राथमिक शिक्षणाबद्दल बोलतो आहोत, आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेशी संपर्क यायला या बालकांना अजून खूप वेळ आहे. कुठलीही भाषा जगवण्या-तगवण्याबद्दलची जबाबदारी लहान मुलांवर मुळातच नाही, तेव्हा तो प्रश्नच नाही. लहान मूल अनेक भाषा शिकू शकतं, हे खरंय; पण त्यामधून आलेली भाषेची समज ही केवळ सामान्य संवादापुरती असते. इंग्रजी माध्यमात जाऊनही मूल कन्नड शिकेल असं म्हणताना तोच संदर्भ उलटून इंग्रजीलाही लावता येईल, नाही का? शिक्षण-हक्क-कायद्याच्या दृष्टीनं पाहिलं तर आपल्याला गुणवत्तापूर्ण शिक्षण द्यायचंय, त्यासाठी मातृभाषेइतका उत्तम पर्याय दुसरा नाही, हे तर जागतिक स्तरावर मान्य असलेलंच तत्त्व आहे, मग तेच आपण सोईस्करपणे का विसरतो आहोत?

या लेखकांनी बाजारधार्जिणी भाषा काही करून बालकाला आली पाहिजे, असा सूर लावलेला आहे, मग शिक्षणआशय बालकाला पुरेसा कळला नाही, आकळला नाही तरी तो काही त्यांनी महत्त्वाचा मुद्दा मानलेला नाही.

सर्वोच्च न्यायालय नेहमीप्रमाणे अधिक चलाख आहे. त्यांनी निर्णयाचा अधिकार (आणि जबाबदारीही) पालकांवर ठेवलेली आहे. त्यामुळे त्यांचा निर्णय न्याय्यच म्हटला पाहिजे. प्राथमिकशाळेतल्या बालकाला हा निर्णय साधकबाधक विचार करून घेता येणार नसल्यानं त्यांच्या वतीनं पालकच तो घेणार. पालक हा विचार काय आणि कसा करतात हे आपण महाराष्ट्रात पाहत आहोतच.

महाराष्ट्राच्या अनुभवाचा संदर्भ बघितला, तर इंग्रजी माध्यमात शिकणाऱ्या सामान्य विद्यार्थ्याला, साध्या संवादापुरतं इंग्रजी, मराठी माध्यमात शिकलेल्यांच्या मानां अधिक येतं. घरात इंग्रजीचा वापर असेल, साहाय्य असेल तर अधिक बरं येतं, तशी सोय नसणाऱ्यांना अगदी कामचलाऊ म्हणण्याजोगं येतं. संधी आणि उपलब्धतेच्या प्रमाणात वाचनाची सवय आणि आवड, थोडीशी लागली तरी मिळवली. त्यापुढे किती जाणार, कारण ती तशी परकीच भाषा असते.

मराठीची तर आणखीच पंचाईत होते. घरात किंवा इतरत्र ती ऐकण्याची, सामान्य संवादाची भाषा असते, पण त्यात वाचन होत नाही, भाषेची समज पुढं जाण्याची संधी उरत नाही. ज्यांच्या घरातून इंग्रजीचा सराव असतो त्यांची मराठी वाफ झाल्यासारखी - आत्ता होती आत्ता नाही अशी - उडून जाते. काही काळानं घरात बोलली जाणारी मराठी किंवा गुजराथी, मारवाडी, कानडी जी कुठली भाषा असेल ती नातेवाईक, नोकर यांच्याशी बोलायला लागते तेवढीच उरते.

बालशिक्षणाकडून आपली सर्वांचीच एक अपेक्षा असते- बालकाला विचार करता यायला हवा, एखाद्या गोष्टीचा सर्व बाजूंनी विचार करता यायला हवा, विचारांमध्ये गुंतागुंत असेल तरी ती पेलता यायला हवी. ह्यासाठी त्याला/तिला एकतरी भाषा व्यवस्थित यायला हवी, कारण भाषा विचारांचा आवाका वाढवते, विचारांना नेमकेपणा देते. ही मातृभाषा नसेल, दुसरी भाषा असेल तरी हरकत नाही.

एखादी भाषा अगदी मातृभाषा असली, तरी त्याचा अर्थ ती आपल्याला सर्वार्थानं आपोआप येत नाही. कुठलीही भाषा आपल्याला खरी यायला हवी असेल तर त्या भाषेत अनेकांशी गप्पा मारायला हव्यात, म्हणजे अनेक प्रकारे भाषेचा वापर केला जायला हवा, भाषणं ऐकायला हवीत, सर्व प्रकारचं लेखन आणि साहित्य भरपूर वाचायला हवं. असं करताकरता शब्दांपलीकडे नेणाऱ्या कविता समजू लागल्या की भाषा आली असं समजावं, असं म्हटलं जातं. मातृभाषेत हे सगळं तुलनेनं सोपं जातं, कारण साध्या संवादाचा टप्पा आपोआप म्हणावा असा नकळत घडतो; पण तरीही इतर टप्पे गाठावेच लागतात. अर्थ येत असल्यानं वाचायला शिकणं सोपं गेलं, तरी लहानपणापासून भरपूर वाचायला उपलब्ध असायला लागतं, त्यातली मजा उमजावी लागते, ती घ्यावी लागते. शालांत टप्प्यापर्यंत कुठलीही एक भाषा बरी म्हणावी अशी यायला हवी. त्याशिवाय बालक अनेक भाषा शिकू शकतं त्यामुळे ते इंग्रजीही शिकेल. इंग्रजी शिक्षणासाठी अनेक शिक्षणपद्धती विकसित झालेल्या आहेत, त्यांचा वापर करून संवादासाठी तसंच लेखनासाठी बालकांची जलद तयारीही करून घेता येईल.

आजच्या जगात इंग्रजीची गरज जास्त पडते. प्रांतभाषा न येणाऱ्यांशी बोलण्याची वेळ तुलनेने अधिक येते, बहुभाषकत्व मदतीचं ठरतं हे खरं आहे. शालेय शिक्षणातून इंग्रजी भाषा जरी वर उल्लेखल्याप्रमाणे बरी म्हणावी अशी येणार असेल, तर काहीच हरकत नाही, पण विचार करून बघितला तर ते साधसोपं तर नाहीच, पण आपल्याकडची शिक्षणव्यवस्था आणि वर्गातल्या बहुसंख्यांचा विचार करता ते अशक्य आहे. बालकाला कोणत्या शिक्षणमाध्यमात शिकवावं हा निर्णय, पहिल्या सात-दहा वर्षांत अनेक भाषा शिकण्याची मानवी बुद्धीची सहजक्षमता इत्यादी विषय निघालेच आहेत म्हणून थोडं विषयांतर करून एक प्रश्न मांडावासा वाटतो. परिसराची भाषा उदा. मराठी असली, घरात बोलली

जाणारी भाषा हिंदीसदृश असली तरी मुस्लीम कुटुंबातली मुलंमुली (त्यातही विशेषतः मुली) उर्दू माध्यमाच्या शाळेत का पाठवल्या जातात? आर्थिक शक्यता असेल अशा घरातल्या मुलगांना अनेकदा इंग्रजी माध्यमाच्या शाळेत प्रवेश घेतला जातो, मुलींना मात्र उर्दू शाळांमध्ये पाठवलं जातं. या मुलींना वाचायला धार्मिक साहित्य सोडलं तर इतर काही मिळत नाही. बालसाहित्य तर नाहीच नाही. उर्दू शाळेत शिकणाऱ्या मुलांमुलींना कुठल्या भाषेबाबत बरी पातळी गाठता यावी अशी संधी उपलब्ध असते?

◆◆◆

माननीय संपादक, पालकनीती
सप्रेम नमस्कार

जून २०१४ चा अंक वाचला. सगळे लेख वाचले. पारंपरिक अध्यापन-पद्धतीच्या गुंत्यातून बाहेर पडून शिक्षकवर्ग नव्यानं काही मार्ग शोधू पाहात आहे, असं जाणवलं. त्याबद्दल त्या सर्वांचं अभिनंदन. त्यांच्या त्या प्रयोगांना उचित प्रसिद्धी देऊन आपणही त्यांना उत्तेजन देत आहात, हीसुद्धा समाधानाचीच गोष्ट आहे. मात्र, मला खटकलेल्या काही विषयांबद्दल लिहलं तर आपण राग मानणार नाही, असं समजून लिहतो. (...)

इंग्रजांचं राज्य जाऊन ६७ वर्ष होत आली तरी, आजची पिढी इंग्रजीच्या वर्चस्वातून बाहेर तर पडली नाहीच. उलट, ते अधिकाधिक कसं टिकेल असा प्रयत्न, अजाणता असेल, करताना आढळते, तेव्हा मनस्वी क्लेश होतात. (...)

इतर भाषांतले शब्द घेतल्यामुळे इंग्रजीचा विकास झाला नाही, तर इतर भाषांतलं ज्ञान अनुवादाच्या मार्गानं आणून सातत्यानं इंग्रजीत ओतत राहिल्यानं ती ज्ञानभाषा झाली. त्यांचं हे काम आजही थांबलेलं नाही. (...)

पण, आपण, नुसत्या योजनाच आखल्या. केलं काहीच नाही. १९६६ साली कोठारी आयोग प्रसिद्ध झाला. त्यांच्या सूचनेनुसार भारतीय भाषांत ग्रंथ निर्मिती होण्याकरता प्रत्येक विद्यापीठाला एक कोटी रुपये दिले होते. मराठीत विज्ञानावर पुस्तकं लिहली जावीत म्हणून नागपूरला विद्यापीठ ग्रंथ निर्मिती मंडळ स्थापन झालं. किती पुस्तकं प्रसिद्ध झाली कुणास ठाऊक? मी आणि माझ्या चार सहकाऱ्यांनी १९७८ साली लिहून दिलेल्या पाच पुस्तकांना मान्यता मिळून त्यांतलं एकही पुस्तक आजपर्यंत प्रसिद्ध झालं नाही. हस्तलिखितं पडून आहेत.

तीच गत National Translation Mission (NTM) नावाच्या योजनेची. सुमारे पाच वर्षांपूर्वी ही योजना चालू झाली. जगातील सर्व भाषांतील सर्व विषयांवरील पुस्तकांचं बावीसही भारतीय भाषांत भाषांतरं करायची योजना. महाजालावरून मला माहिती मिळाली. गणिताच्या पुस्तकांची यादी पाहिली. केवळ चाळीस पुस्तकं! आणि त्यातल्या पहिल्या पुस्तकाचं भाषांतर १९८१ मध्ये मीच केलं होतं. मग मी आणि माझे एक सहकारी मिळून २२०० हून अधिक पुस्तकांची यादी करून त्यांना दिली. आणि तुमची मान्यता मिळाल्यावर यांचा प्राधान्यक्रम लावून देऊ, असंही कळवलं. पण साडेतीन वर्षांचा कालावधी लोटला तरी त्याची साधी पोचही नाही. (...)

इतकी लांबलचक प्रस्तावना का केली असेल, असं आपल्याला वाटेल. त्याचाही उलगडा आता करतो. प्रस्तुत अंकातील पुष्कळ लेखकांच्या भाषेवर इंग्रजी व्याकरणाचा परिणाम दिसून आला. तो कसा हे उदाहरणांनी सांगावं लागेल. त्याला फार वेळ लागेल. पण, संस्थांकरता जी नावं ठरवली आहेत, ती इंग्रजी कशाकरता? Active Teachers Forum, Activity Based Learning (ABL) का? त्यांच्याकरता सुटसुटीत मराठी नावं उपलब्ध नाहीत का? की इंग्रजी नावांना प्रतिष्ठा असते, कसं भारदस्त वाटतं, तशी प्रतिष्ठा मराठी नावांना नसतेच, ती नावं गुळमुळीत असतात, असं वाटतं? मला वाटतं त्वरित ही नावं टाकून चांगली मराठी नावं स्वीकारावीत. मात्र, ह्या नावांचं शब्दशः भाषांतर न करता आपल्या मनातील आशय नेमका उतरेल असे स्वतंत्र शब्द शोधावेत.

आपला
मनोहर राईलकर

नवक्षितिज : 'विशेष' प्रौढांच्या आनंदी आयुष्यासाठी

लेखांक - १०

डॉ. नीलिमा देसाई

स्वतःचं मूल 'विशेष' आहे, हे स्वीकारणं कोणत्याही आई-वडिलांना कठीण असतं. समाजाचा विशेष मुलांकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन, त्यांच्यासाठी आवश्यक असणाऱ्या सुविधांचा अभाव, त्यांच्यामुळे कुटुंबावर येणाऱ्या मर्यादा, बंधनं अशा अनेक कारणांमुळं स्वतः ते मूल आणि त्याचं कुटुंब - असलेला अवकाशही हरवून बसतं. अशा प्रसंगी दैवाला, नशिबाला दोष देत, रडत बसायचं की आहे त्या परिस्थितीत त्या मुलाला आनंदी, स्वावलंबी, जास्तीत जास्त सकस आयुष्य कसं देता येईल यासाठी प्रयत्न करायचे? नीलिमाताईंनी दुसरा मार्ग स्वीकारला.

'विशेष' लेकीसाठी अदितीसाठी जे जे करता येणं शक्य आहे ते ते जीव ओतून केलं, पण त्या तिथंच थांबल्या नाहीत. अदितीला जे जे मिळालंय आणि जे तिला मिळायला हवं असं वाटतंय ते ते सर्व तिच्यासारख्या इतर मुलांनाही मिळायला हवं यासाठी त्या प्रयत्नशील आहेत. नवक्षितिज हे त्याचं मूर्तरूप.

वैद्यकीय शिक्षण पूर्ण झाल्यावर माझं लग्न झालं. पती चंद्रशेखर हेही डॉक्टरच. लग्न झाल्यावर आम्ही ठरवलं होतं की आपल्याला दोन मुलं हवीत. मुलगा-मुलगी काहीही चालेल. दोन वेगवेगळ्या व्यक्तिमत्त्वाच्या मुलांना वाढवायचा आनंद आम्हाला घ्यायचा होता. लग्नानंतर दोन वर्षांनी नूपुरच्या रूपानं एक गोंडस बाळ आमच्या घरात जन्मलं. तिच्या बाललीलांचा, तिच्या वाढविकासाच्या प्रत्येक टप्प्याचा मनसोक्त आनंद आम्ही घेत होतो. त्यानंतर तीन वर्षांनी अदितीचा जन्म झाला. आम्ही खुशीत होतो. पण लवकरच आमच्या लक्षात आलं की मान धरणं, कुशीला वळणं, रांगणं, बसणं, वाढीचे हे टप्पे उशिरा होताहेत. बालरोगतज्ज्ञांनी हे मूल 'लेट स्टार्टर' असण्याची शक्यता वर्तवली. पण थोड्याच काळात निदान झालं की अदिती 'विशेष मूल' आहे - मतिमंद आहे. माझी दोन वेगळ्या व्यक्तिमत्त्वाच्या मुलांना वाढवायची इच्छा अशा प्रकारे पूर्ण व्हायची होती. अदिती अशी नसती तर 'विशेष' मुलांच्या जगाशी, त्या अनुभवांनं येणाऱ्या अनेक प्रकारच्या अनुभवांशी परिचयच झाला नसता आणि 'नवक्षितिज' या माझ्या तिसऱ्या अपत्याचाही जन्म झाला नसता.

अदितीला वाढवताना

अदिती 'विशेष' मूल आहे हे स्वीकारणं सोपं नव्हतंच. पण दुःखात, निराशेत कुढत राहणं माझ्या स्वभावातच नाही. आता अदितीच्या प्रगतीसाठी जे जे करणं आवश्यक आहे ते ते सर्व करायचं, तिच्यासाठी जास्तीत जास्त वेळ द्यायचा असं ठरवून मी कामाला लागले. सुरुवातीच्या या काळात अॅलोपॅथीपासून ते ब्रेन जिम, किनीझीऑलॉजी, तिरुपतीदर्शनापर्यंत सर्व काही केलं.

अदितीला सर्वांबरोबर मिसळायला मिळावं म्हणून दोन वर्षांची झाल्यावर तिला पाळणाघरात ठेवायला सुरुवात केली. 'लोक काय म्हणतील?' याचा विचार केला नाही. अगदी लहान असताना नूपुर विचारायची, "आई, लोक अदितीकडे असं का बघतात गं?" पण जशी नूपुर मोठी होत गेली तशी त्याकडे दुर्लक्ष करायला शिकली. 'नॉर्मल' असणाऱ्या लोकांकडे इतकी साधी संवेदनशीलता नसते, हे तिला कळायला लागलं.

अदिती अडीच वर्षांची झाल्यानंतर शाळेत घालायची वेळ आली. तेव्हा विशेष मुलांच्या शाळेत तिची प्रगती व्हायची नाही (हे चूक असतं, हे नंतर समजलं), असा विचार करून जवळच्याच श्रीमती वर्मा यांच्या बॅबीनो नर्सरीमध्ये घातलं. त्यांचं खूप छान सहकार्य मिळालं, परंतु ही शाळा फक्त पाच वर्षांपर्यंतच्या मुलांकरताच होती, नंतर परत शाळेचा शोध सुरू झाला. तिला 'रेवाचंद भोजवानी' या इंटीग्रेटेड स्कूलमध्ये घातलं. अदिती सात वर्षांची झाली, तरी तिची प्रगती खूपच कमी होती. तोपर्यंत आमच्याही मनाची तयारी झाली होती की, अदिती गतिमंद नाही, तर मतिमंद आहे. त्यावेळी थोडासा अवघड वाटणारा व महत्वाचा निर्णय घेतला. तो म्हणजे अदितीच्या

प्रगतीसाठी, सर्वांगीण विकासासाठी आणि जीवनशिक्षणासाठी तिला विशेष शाळेत घालायचं. मग त्या दृष्टीनं शोध सुरू झाला. कर्वे रोडवरील 'लार्क' या शाळेत पुढची सात वर्षे अदिती शिकली. तिथलं

वातावरण, प्रेमानं शिकवणारे सर व मॅडम यामुळे अदिती खूश होती व तिची प्रगतीही होत होती.

अदितीच्या प्रत्येक गोष्टीतल्या प्रगतीचा आनंद आम्ही लुटत होतो. बसायला लागणं, चालायला लागणं, पहिला शुध्द उच्चार, चित्र काढणं, गाणी-नाच इत्यादी. कारण तिची तुलना आम्ही कोणाशीच करत नव्हतो. पाचव्या वर्षी अदितीच्या बाबांनी तिला प्रयत्नपूर्वक पोहायला शिकवलं. आम्हाला सर्वांना खूप आनंद झाला. त्यानंतर जवळ जवळ पाच-सहा वर्षे रोज आम्ही तिला पोहायला घेऊन जायचो. तिला स्वतःला पोहायला फार आवडतं. तिला पोहताना बघणं फार आनंददायी असायचं व आजही आहे. पुढे तिने अनेक जिल्हास्तरीय बक्षिसं मिळविली. बक्षिस घ्यायला ती अशी थाटात जाते की, बक्षिस देणारामुद्दा सुखावून जातो. अदिती अत्यंत आनंदी स्वभावाची मुलगी आहे. खोडकरपणा, ब्रात्यपणा अंगात ठासून भरला आहे. विनोदबुद्धी खूप छान आहे. अभ्यासाव्यतिरिक्त इतर गोष्टी शिकायला आवडतात. स्वभाव धाडसी आहे, प्रेमळ आहे. तिच्या ताईवर तिचं फार प्रेम आहे.

कसरत साधता आली

मी 'doing' 'करत राहणे' यावर विश्वास ठेवणारी आहे. त्यामुळे न कंटाळता अदितीच्या प्रगतीसाठी जे जे करणं शक्य होतं ते ते मी करत होते. त्या काळामध्ये अदितीच्या रूटिनमध्ये डिस्टर्ब करणाऱ्या गोष्टी नको वाटायच्या, त्यामुळे अर्थातच मी क्लिनिकला फक्त सकाळी दोन आणि संध्याकाळी दोन तासच जात होते. अदितीचं सर्व मनापासून, जागरूकपणे करताना मी आयुष्य आनंदानं जगायचं विसरले नव्हते. व्यायाम करत होते, सायकलिंग करत होते, वर्षातून

माझा छोटा 'झेन-मास्टर'

डॉ. चंद्रशेखर देसाई

अदितीच्या मतिमंदत्वाचं निदान झाल्यानंतर पहिली दोन वर्षे आम्ही- विशेषतः मी - नकार, राग, दोष, निराशा अशा नकारात्मक भावनांच्या गर्तेत रुतत गेलो. मला नेहमी वाटायचं की हे सगळे रिपोर्ट आणि डॉक्टर चूक ठरोत आणि सकाळी उठल्यावर अदिती 'नॉर्मल' मूल म्हणून समोर येवो.

या निराशेच्या काळात मी सिगारेट-दारू पिणं आणि खूप काम करणं यासारख्या 'पुरुषी पळवाटा' शोधल्या होत्या. पण नीलिमा नीलिमाच होती. अत्यंत समर्थ आणि व्यावहारिक. अदितीसाठी आहे त्या परिस्थितीतही सर्वात उत्तम काय करता येईल, यासाठी तिने कंबर कसली. आणि एक दिवस ते घडलं. बाल्कनीत बसून मी सिगारेट ओढत होतो. नेहमीप्रमाणेच अदितीचे विचार मनात धडका मारत होते. निराशाजनक, वाईट, अगदी दुष्ट विचार आणि अचानक मी थबकलो. या विचारांपाशी अडखळलो. 'मी नक्की कोणासाठी अस्वस्थ होतो आहे? मला कशाचं वाईट वाटतं आहे? अदितीचं की माझं?' त्याचवेळी अगदी आतून एक उत्तर आलं, त्यानं मी सपाटून आपटलो. माझ्या लक्षात आलं की मी फक्त माझाच विचार करत होतो. 'माझी-शेखर देसाईची-मुलगी कशी काय मतिमंद असू शकते? या मुलीनं आम्हाला किती बंधनात जखडून टाकलंय. असं मी कोणतं पाप केलंय ज्याची अशी जन्मठेपेची कडक शिक्षा मला मिळावी? माझी चूक काय? का? मलाच का? ही अदिती अचानक नाहीशी का होत नाही!' बापरे ! हा काय विचार करत होतो मी. शीडं किती घाणेरडी बाजू होती ती माझ्या मनाची. मी हताश झालो. माझ्या त्या घाणेरड्या बाजूकडे मला बघवेना.

मी आत गेलो आणि बघतो तर काय-तीन वर्षांचं ते गोंडस बाळ हात पसरून माझ्याकडं येऊ पाहत होतं. मला

एकदा दहा-बारा दिवस हिमालयात जाऊन येत होते. याच काळात मी एव्हरेस्ट बेस कॅम्प, कैलास मानससारखे ट्रेक व लांब पल्ल्याचं सायकलिंग केलं. एण्डुरो-श्रीसारखी कठीण वाटणारी, शारीरिक क्षमतेची कस लागणारी स्पर्धा यशस्वीरित्या पूर्ण केली. विपश्यना मेडिटेशनच्या शिबिरांना नियमित गेले. मी एकटी जेव्हा ट्रेकला व सायकलिंगला जायचे, तेव्हा ट्रेकचा वा त्या अनुषंगानं येणाऱ्या सर्व अनुभवांचा मनापासून आनंद घेत असे, घराची काळजी करत बसत नसे, पण घरी आल्यानंतर मात्र पूर्णपणे समरसून संसार!! त्यामुळे मला घर, व्यवसाय व छंद यामध्ये समतोल साधता आला. या सगळ्यामुळं माझं स्वतःचं वेगळं व्यक्तिमत्त्व व ओळख कायम राहिली. या काळात मला सासू-सासऱ्यांची खूप मदत झाली. २०११ साली मी आयुर्वेदामधला विषय घेऊन पी.एच.डी.ही पूर्ण केली. आपण घरी व कामावरही तणावरहित राहून पूर्णपणे समरस होऊन मनापासून काम करू शकतो, याचं समाधान होतं. शिवाय 'विशेष मुलीची आई' या व्यतिरिक्त वेगळी प्रतिमाही जपता आली होती.

विलक्षण सकारात्मक दृष्टिकोन

सुरुवातीच्या काळात अदितीचं मतिमंदत्व स्वीकारायला जड गेलं. पण नंतर 'अदितीसारखी विशेष मुलगी मलाच का?' असा विचार मी कधीच मनात फिरकू दिला नाही. 'निसर्गानं जास्त मदत लागणारं मूल आपल्याला, आपल्यासारख्या शरीरानं व मनानं खंबीर असलेल्या आईला नाहीतर कोणाला दयायला पाहिजे', अशा विचारानं मी परिस्थितीकडे पाहू लागले. विशेष मूल वा नॉर्मल मूल जसं आहे तसं स्वीकारून, त्याची क्षमता जाणून घेत, व्यक्तिमत्त्व जाणून घेत, त्याला स्वतःची जागा देत, त्याचं व्यक्तिमत्त्व कसं फुलेल हे बघायचं, त्याला विचार करायला शिकवायचं, आपलेच विचार लादयचे नाहीत असं

ठरवलं. खलील जिब्रान एके ठिकाणी म्हणतो, "मुले जन्माला घातली असतील तरी त्यांच्याशी मालकीहक्काने वागू नका. त्यांना विचार करायला शिकवा. तुमचेच विचार त्यांना देऊ नका."

अदितीला आनंद देणाऱ्या गोष्टी करायला मला खूप मजा यायची. अदिती व मी, आम्ही दोघीच असलो की, मी अगदी लहान मुलीसारखी तिच्याबरोबर नाच करायची, घरातल्या जिन्याच्या पायऱ्या वेड्यावाकड्या उतरायच्या, दोन पायऱ्या एकदम करत उतरायच्या, मग अदिती खळखळून हसायची. ते खळखळून हसणं बघण्यासारखं असे. अदिती व मी कित्येक वर्ष पावसाळ्यात छत्री न घेता फक्त भिजायला म्हणूनच बाहेर पडायचो. धबधब्यामध्ये पाण्यात खेळत बसायचो. छोट्या छोट्या गोष्टींमधून अदितीला खूप आनंद व्हायचा. आई-बाबा आपल्यावर प्रेम करतात, ही सुरक्षितता देणारी भावना मुलांमध्ये येणं फार आवश्यक

बघून किती आनंद झाला होता अदितीला. त्यादिवशी मी रडलो. तिला घट्ट धरून मी खूप खूप रडलो. त्यापूर्वी कधीही रडलो नव्हतो असा. माझ्यातल्या रागाला, संतापाला, सगळ्या भावनांना मोकळं करत मी शांत झालो. किती वेळ मी असा अदितीबरोबर बसलो होतो कोणास ठाऊक. पण जेव्हा मी यातून बाहेर आलो, तेव्हा मला जाणवलं की अदितीनं आपल्या चिमुकल्या हातांनी माझं बोट घट्ट धरलं होतं. मंदपणे हसून जणू ती मला धीर देत होती, "काळजी करू नकोस रे, सगळं नीट होईल..."

त्या दिवशी मला कळलं की अदिती हे किती सुंदर मूल आहे! तिच्या डोळ्यातला मिशकीलपणा, तिचं गोड हसू आणि कुरळ्या केसांचं टोपलं...मला पहिल्यांदाच तिच्या डोळ्यातली वेगळ्या प्रकारच्या बुद्धीची चमक दिसली. डाव्या मेंदूच्या रेषीय पद्धतीची नव्हे तर एक वेगळीच- संवेदनेची! आम्ही तिला जेवढं देत होतो, त्यापेक्षा तिनं खूप काही बघितलं आणि समजावून घेतलं होतं. शब्दांनी बंबाळ न झालेली, अगदी पेशीच्या पातळीवर जुळणारी अशी ती समजूत होती. तिनं माझी आदळ-आपट, तिच्यावरचा राग बघितला होता. तिला तो जाणवला होता. पण ते सारं समजून घेऊन पोटात घालून तिनं मला तिचा आश्वासक हात हातात दिला होता.

'जगताना वर्तमानात रहा' हा माझ्या छोट्या 'झेनमास्टर'कडून मला मिळालेला पहिला धडा. तिनंच मला संयम शिकवला, करुणा म्हणजे काय हे शिकवलं, आणि गोष्टी धरून ठेवण्यापेक्षा सोडून देणंसुद्धा.... हे माझं शिकणं अजूनही चालूच आहे. एखाद्या जेनमास्टरप्रमाणे ती कोणताही आविर्भाव न आणता वागून दाखवते, जगून दाखवते. तिच्या केवळ 'असण्यानं' आम्हालासुद्धा जगण्याचं कारण मिळालं आहे, अगदी 'नवक्षितिज' हीसुद्धा या छोट्या जेनमास्टरचीच जादू आहे !

(नवक्षितिजच्या दशकपूर्तीनिमित्त काढलेल्या स्मरणिकेमधून साभार)

असतं. तिला सुरक्षित वाटावं यासाठी आम्ही दोघंही प्रयत्नशील राहिलो.

विशेष मुलांमध्ये असुरक्षिततेची भावना जास्त प्रमाणात असते, म्हणून त्यांना अधिक प्रेमाची, कौतुकाची व आदरानं वागवण्याची गरज असते. दहाव्या वर्षापासून अदिती तिच्या मामा-आत्याकडे एकटी जाऊन राहू लागली. 'मी एकटी रहायला गेले' याचा तिला फार अभिमान वाटायचा. मामा, आत्या, आजी-आजोबा यांचंही भरपूर प्रेम तिला मिळालं. मित्रमंडळीकडेही आपसूकच अदितीचं स्वागत व्हायचं.

आई-वडील जेव्हा विशेष मुलाला प्रेमानं, आदरानं वागवतात, तेव्हा इतर लोकसुद्धा तशाच प्रकारे वागतात, असं मला वाटतं.

अदितीला टॉयलेट ट्रेनिंग देण्यासाठी कधी कधी तासनतास न कंटाळता संडासासमोर बसायला लागायचं. माझी आई म्हणायची, "अगं सोडून दे, शिकेल ती पुढे." पण योग्य गोष्टी योग्य वेळीच शिकता व शिकवता येतात. बटणं

लावणं, चेन लावणं, नाडी बांधणं हे वर्षानुवर्ष सांगत राहावं लागतं. दात घासणं हे असंच रोजच्या रोज शिकवावं लागतं. करता येत नाही ही एक बाब व त्या जोडीला विशेष मुलांमध्ये आळशीपणा खूप असतो. त्यामुळे खूप धीर ठेवून, न चिडता त्यांच्या मागं लागूनच अनेक गोष्टी करून घ्याव्या लागतात. अदिती नऊ-दहा वर्षांची झाल्यापासून तिला समजेल अशा भाषेत मासिक पाळीविषयी सांगत होते. कारण विशेष मुलांची मानसिक तयारी करून घ्यायला खूप वेळ लागतो. त्यामुळे प्रत्यक्षात पाळी सुरू झाल्यावर तिने पूर्ण सहकार्य केलं.

नूपुरला वाढवताना

विशेष मुलांसाठी अनेक गोष्टी करणं आवश्यक असतं, पण त्यामुळे दुसऱ्या नॉर्मल मुलाकडे दुर्लक्ष व्हायची भीती असतेच. तसं नूपुरच्याबाबतीत होऊ नये यासाठी आम्ही जाणीवपूर्वक प्रयत्न केले. नूपुरला रोज रात्री झोपताना मी एक गोष्ट वाचून दाखवायची. जवळ-जवळ सात-आठ वर्षांपर्यंत! तिचाही अभ्यास व खेळ अशी कसरत चालू असायची. टेनिस तिच्या विशेष आवडीचा खेळ. राष्ट्रीय स्तरावरच्या स्पर्धांमध्ये तिने अनेक पुरस्कार मिळवले. वयाच्या तेराव्या वर्षी बाबांबरोबर युरोपमधील पाच देशांमध्ये सायकलिंग केलं. खेळाडू असल्यानं तिच्या आहाराबाबत मला खूप दक्षता घ्यावी लागायची. पाचवीनंतर तिचा अभ्यास ती स्वतः करेल हे पाहिलं. त्यातून तिचा आत्मविश्वास वाढला. तरुण वयामध्ये आल्यावर नूपुरला डोळस स्वातंत्र्य दिलं.

आणखीन एक गोष्ट विचारपूर्वक केली. अदितीची फारशी जबाबदारी तिच्यावर टाकली नाही. त्यामुळे स्वखुशीनं ती अदितीला आपल्या मित्र-मैत्रिणींमध्ये घेऊन जाऊ लागली. २०१२ मध्ये नूपुरचं लग्न झालं. ती सध्या अमेरिकेमध्ये विसकॉन्सिन विद्यापीठात रेडिएशन ऑकॉलॉजीचं शिक्षण घेत आहे.

अदिती, नूपुरला वाढवताना पालक म्हणून आम्ही काही पथ्य पाळली होती. उदा. मुलांसमोर वाद किंवा भांडणं करायची नाहीत,

एकमतानं निर्णय घ्यायचा, मुलांशी खरं तेच बोलायचं, इत्यादी. ठरावीक वयानंतर मुलं भावनिकदृष्ट्या, व्यावहारिक दृष्ट्या आपल्यावर अवलंबून ठेवू नयेत. छोट्या-छोट्या गोष्टींसाठी आईवडिलांची मदत घेणं, निर्णय घेताना आईवडिलांवर अवलंबून राहणं, हे मला पालकांचं अपयश आहे असं वाटतं. मुलांना मदत करावी पण त्यांचे निर्णय त्यांनाच घेऊ

द्यावेत, असं मी मानते.

कल्पना प्रत्यक्षात आणताना

अदिती सोळा वर्षांची झाल्यावर तिच्या भविष्याबद्दल चर्चा सुरू असायची, त्यामध्ये नूपुरचाही सहभाग असायचा. तिच्यासमोर मुद्दामच आम्ही या गोष्टी बोलायचो. अठरा वर्षांनंतर अदितीलापण वसतिगृहामध्ये ठेवावं, तिला समवयीन व तिच्यासारखीच बौद्धिक क्षमता असणाऱ्या मित्रमैत्रिणी असतील, तर ती खूश राहील, असा विचार मनात यायला लागला. त्यासाठी महाराष्ट्रातल्या अनेक संस्था बघून आलो, पण अदितीला तिथं कुठंही ठेवावं असं वाटलं नाही. माझ्या मनात तिच्या पुनर्वसनाबद्दलच्या ज्या कल्पना होत्या त्या खूप वेगळ्या होत्या. मग ठरवलं की आपणच वसतिगृह सुरू करायचं.

विशेष मुलं १८ वर्षांपर्यंत भावनिकदृष्ट्या आईवडिलांवर अवलंबून असतात. यानंतर त्यांनासुद्धा बाहेरचं जग जास्त खुणावू लागतं व मित्रमैत्रिणींचा सहवास हवासा वाटू लागतो. नवीन काहीतरी करावंसं वाटतं व मिळालं नाही तर वर्तणूक समस्या चालू होतात. अदितीबाबतीत वयाच्या चौदाव्या वर्षापासून तिची ही गरज लक्षात येऊ लागली व ही गरज खऱ्या अर्थानं पूर्ण करायची तर वसतिगृह हाच पर्याय आहे असं लक्षात आलं.

आणि... २३ नोव्हेंबर, २००३ रोजी माझ्या तिसऱ्या अपत्याचा, 'नवक्षितिजचा' जन्म झाला. शेखरनं मला पूर्ण पाठिंबा दिला. काही

समविचारी लोकांनी एकत्र येऊन नवक्षितिज सुरू केलं. एका सदगृहस्थांच्या बंगल्यामधील खोलीमध्ये पहिली तीन वर्षे डे केअर सेंटर होतं. २५ जून, २००७ पासून हिंजवडीजवळील मारुंजी गावामध्ये वसतिगृह व कार्यशाळा सुरू केली. अठरा वर्षांपुढील विशेष व्यक्तींना इथे प्रवेश दिला जातो व हा प्रवेश आयुष्यभराकरता असतो. प्रवेशानंतर एक महिना चाचणीचा असतो. त्यामध्ये मुलं रुळली, तर मग प्रवेशप्रक्रिया पूर्ण केली जाते.

अशा रीतीने दोन मुलांपासून (त्यामधली एक अदिती) सुरू झालेल्या संस्थेमध्ये आज अठेचाळीस विशेष मित्र-मैत्रिणी राहत आहेत. नवक्षितिज आज दीड एकर जागेवर बहरलेलं आहे. आनंदी वातावरण, सुंदर बाग, मुलांना फिरायला मोकळी जागा, छान जेवण, जेवणामध्ये सतत बदल, व्यायामासाठी छोटं जिम हे सर्व नवक्षितिजमध्ये आहे. इथल्या मुलांची समाजामधल्या सर्व थरातल्या व्यक्तींबरोबर देवाण-घेवाण सुरू असते. मुलांना अनेक उपक्रमांद्वारे समाजामध्ये नेलं जातं. जलदिंडी, ट्रॅफिक नियमनासाठी पोलिसांबरोबर कार्यक्रम, मॅरथॉन, एडस चॅरिटी रन अशा कार्यक्रमांमध्ये मुलं भाग घेतात. पर्यावरणजागृती करतात. पथनाट्य करतात. महिन्यातून एकदा ट्रेकला जातात. वर्षाकृतूमध्ये पावसात भिजण्याचा आनंद घेतात. थंडीमध्ये समुद्रकिनारी जातात. दरवर्षी मे महिन्यात १०-११ दिवस मुलांना आम्ही हिमालयात ट्रेकिंगसाठी घेऊन जातो. तेथे पॅराग्लायडिंग, रिन्हर क्रॉसिंग, झोरबिंग, रॅपलिंगसारखे धाडसी क्रीडाप्रकार मुलं करतात. एकंदरीनं आयुष्यामधला आनंद, एक्साईटमेंट मुलांना द्यायचा आमचा प्रयत्न असतो. नवक्षितिजतर्फे आंतर शालेय पर्वती चढणे व नाट्य स्पर्धा सुरू केल्या आहेत. संकुचित दृष्टिकोन न ठेवता जास्तीजास्त मतिमंद मुलांपर्यंत पोचण्याचा आम्ही प्रयत्न करतो आहोत.

ट्रेकिंग, पायी फिरायला जाणं, नाच, गाणं, पावसात छत्री न घेता फिरणं, अधून मधून सिनेमा बघायला जाणं, हे सारं आम्ही घरी अदितीबरोबर करत होतो व त्यामुळे तिच्यामध्ये होणारे सकारात्मक बदल बघत होतो. नवक्षितिजमध्ये असे अनेक उपक्रम आम्ही सुरू केले, त्याला हा आधार होता. एखाद्या उपचारपद्धतीला असावं तितकं याला महत्त्व आहे, असं आम्हाला वाटतं. यातून आत्मविश्वास वाढतो व स्वतःबद्दल चांगलं वाटतं, माणूस म्हणून प्रवास सुरू होतो. आपण आपल्या दिनक्रमात बदल करून आयुष्याचा ताजेपणा व मनाचा आनंद टिकवायचा प्रयत्न करतो, पण विशेष मुलांना ही संधी आपण द्यावी लागते. अनेक पालक विशेष मुलांना अतिसुरक्षित वातावरणात वाढवत असतात. त्यामुळं स्वतःवरपण खूप ताण घेतात आणि विशेष मुलाच्या आहेत त्या क्षमतापण त्यामुळे विकसित होत नाहीत. पण नवक्षितिजमध्ये अदितीसह इतर मुलं

स्वतःची जास्तीत जास्त कामं इतरांवर अवलंबून न राहता स्वतःच करतात, कार्यशाळेमध्ये एका जागी बसून सलग दोन तास काम करतात. मेणबत्त्या, चॉकलेट्स, आकाशकंदिल बनवतात. हे बघून नेहमीच समाधान वाटतं.

पदयात्रा, ट्रेकिंगसारखे अनेक उपक्रम यशस्वीरित्या पूर्ण केल्यावर विशेष मुलांचा आत्मविश्वास वाढून, आहेत त्या क्षमता बाहेर येतातच, पण इतरही क्षमता वाढण्यास मदत होते. ट्रेकिंगच्या निमित्तानं आमची मुलं निसर्गाच्या जवळ गेली, पक्षी व त्यांचे आवाज ओळखायला शिकली, फुलांचे रंग, त्याचे वास अनुभवायला शिकली, आकाशाच्या बदलत्या रंगांचं निरीक्षण करू लागली, यामुळे त्यांच्या अनेक जाणिवा जागृत झाल्या आहेत. दुसऱ्यांना मदत करणं, कुठंही राहण्याची तयारी होणं, संघभावना वाढणं यासारखी जीवन-कौशल्यंही विकसित झाली आहेत. स्व-प्रतिमा उजळून त्यांच्या वर्तणूक-समस्या कमी झाल्या आहेत.

मुलांना सुरक्षित वाटावं म्हणून

विशेष मुलांना दैनंदिन व्यवहारामध्ये अनेक प्रकारे मदत लागते. क्षमता कमी असणं, आळस व लहान असताना शाळेत तसेच घरी या गोष्टीं शिकवण्यातली दिरंगाई वा अतिलाड यामुळं प्रौढ मतिमंद मुलांना अनेक दैनंदिन आवश्यक गोष्टी शिकवाव्या लागतात. वय वाढल्यामुळं आक्रमकपणा आलेला असतो, त्यामुळे त्यांना शिकवणं अवघड होऊन जातं. अशा वेळी आम्ही नाट्यरूपात हे विषय त्यांच्या सहभागानं हाताळतो. खोलीची स्वच्छता, आवारस्वच्छता, जेवण वाढणं, स्वतःचं ताट धुणं यामध्ये मुलांचा सहभाग असावा याकरता सतत प्रयत्न करतो. हळूहळू मुलं या प्रयत्नांना सकारात्मक प्रतिसाद देत आहेत. नवक्षितिजमधला दिनक्रम व सर्व कर्मचाऱ्यांचं त्यांच्याशी वागणं यामुळे मुलांच्या मनातली

असुरक्षिततेची भावना कमी होत आहे. दर गुरुवारी मी संस्थेत राहते. संध्याकाळी त्यांच्याबरोबर माझी एकटीची खास मीटिंग असते. यामध्ये मला त्यांच्या दादा, ताई, वर्कशॉपचे सर वा इतरांबरोबरच्या अडचणी, जेवण आवडतं की नाही किंवा काय खावंसं वाटतं, रूममध्ये फॅन चालू आहे ना, इथपासून-मागचा आठवडा कसा गेला व पुढच्या आठवड्यात काय प्रोग्रॅम आहेत अशा अनेक विषयांवर चर्चा करता येते. त्यांच्या तक्रारी ऐकून घेतल्या जातात व त्याचं निराकरण केलं जातं. 'आम्ही त्यांच्यावर प्रेम करतो, आम्हाला त्यांची काळजी आहे' हेच पोहोचवण्याचा

हा प्रयत्न आहे.

संस्था चालू करण्याचा मुख्य उद्देश विशेष मुलांना घरच्यापेक्षा चांगलं आयुष्य मिळावं आणि कुटुंबियांना तणावरहित आयुष्य जगता यावं हाच होता. मुलांचा रोजचा दिवस छान जाईल व मुलांमधल्या क्षमतांचा विकास होईल असाच दिनक्रम संस्थेमध्ये ठेवला. संस्थेमध्ये स्वच्छ, छान, आनंदी, प्रेमळ वातावरण हवं, त्याबरोबरच शिस्त व नियोजनपूर्वक काम असावं यावर माझा कटाक्ष असतो. आर्थिक व्यवहारात पारदर्शकता असणं मला महत्त्वाचं वाटतं. मी सहकाऱ्यांवर विश्वास ठेवून अनेक जबाबदाऱ्या टाकते. त्यांच्या सूचनांचा विचार करते आणि त्यांना निर्णयप्रक्रियेत सहभागी करून घेते. नवक्षितिजची टीम आता तयार झाली आहे व अनेक जबाबदाऱ्या सक्षमतेनं पार पाडत आहे. नेतृत्व करताना प्रामाणिक हेतू, उत्तमतेचा ध्यास, सतत नवीन गोष्टी आत्मसात करण्याची तयारी व सहकाऱ्यांशी सुसंवाद ठेवला तर आव्हानांना तोंड देत पुढं जाता येतं, असं मला वाटतं.

नव्या योजना, नवे उपक्रम

यावर्षीपासून आम्ही इतर संस्थांबरोबर 'एक्सचेंज प्रोग्रॅम' चालू केला आहे. यामध्ये आमच्या संस्थेतली चार मुलं, बरोबर त्यांचे ताई-दादाही अशाच प्रकारच्या संस्थेत जाऊन चार दिवस राहतात. त्या संस्थेतली मुलं आमच्या संस्थेत येऊन राहतात. विशेष मुलं व सहकाऱ्यांच्या दिनक्रमात बदल होईल व एकाच क्षेत्रात काम करणाऱ्या संस्थांमध्ये सकारात्मक नातं तयार होईल, आईवडिल या जगात नसतील तेव्हा त्यांना गावाला जायला ठिकाण असेल, असे अनेक उद्देश यामागं आहेत.

वसतिगृहांमध्ये काळजीवाहक हा खूप महत्त्वाचा घटक असतो. आपल्याकडे प्रशिक्षित काळजीवाहक मिळत नाहीत. मिळाले तरी त्यांना मतिमंदत्वाविषयी फारशी माहिती नसते, त्यांना खूप अडचणी येतात, म्हणून काळजीवाहकाचा कोर्स सुरू केलेला आहे. यात मुलांना समजून घेऊन काम करण्यासाठी त्यांना प्रशिक्षण दिलं जातं. या कोर्समुळे आमच्याबरोबरच इतर संस्थांनाही प्रशिक्षित काळजीवाहक मिळतील

आणि पर्यायानं विशेष मुलांच्या आयुष्याचा स्तर उंचावेल, अशी आमची धारणा आहे.

'कुसगाव' येथे दुसऱ्या विभागाचं काम सुरू केलं आहे, तिथं साठ विशेष मुलं राहू शकतील अशी सोय करायची आहे. अशा प्रकारच्या कामाची गरज फार मोठी आहे. पण प्रत्येक ठिकाणी जाणं शक्य नाही.

या शंभर मुलांइतकंच इतर

सर्व विशेष मुलांचं आयुष्य अधिक सुंदर कसं करता येईल, हा विचार जास्तीत जास्त लोकांपर्यंत पोचवायचा आहे. प्रौढ विशेष मुलांच्या पालकांना नवक्षितिजच्या धर्तीवर निवासी संस्था काढाव्यात म्हणून समुपदेशन, मार्गदर्शन करायचं आहे. वर्क मॅन्युअलचं काम चालू आहे. सहा वर्षांपर्यंतच्या विशेष मुलांसाठी आई-वडिल व शिक्षकांनी जीवन-शिक्षणावर भर द्यावा यासाठी कार्यशाळा घ्यायच्या आहेत.

अर्थातच इतकी सारी स्वप्नं बघायचं, ती प्रत्यक्षात उतरवायचं धाडस होतं आहे ते वसतिगृहात राहून काम बघणाऱ्या आमच्या विश्वस्त दिवेकर मावशी, इतर विश्वस्त, शेखर, संस्थेतले सर्व सहकारी आणि असंख्य हितचिंतक अशा साऱ्यांची खंबीर साथ आहे म्हणूनच.

navkshiti@rediffmail.com

सत्तांतवासाठी 'फिरणावं चाक'

किशोर दरक

मार्च २००६ मध्ये केंद्र सरकारने केंद्रीय शिक्षण संस्थांमध्ये ओ.बी.सी. प्रवर्गातल्या विद्यार्थ्यांना २७% आरक्षण देण्याची घोषणा केली. ओ.बी.सी. आरक्षण लागू झालं तर आपला 'उच्चशिक्षणाचा हक्क' हिरावून घेतला जाईल, आपण बेरोजगार होऊ या भावनेतून उच्चजातीय तरुणांनी निदर्शनं सुरू केली होती. या निदर्शनांचा एक भाग म्हणून या तरुणांनी रस्त्यावर उतरून रस्ते झाडणं, गाड्या पुसणं, बूट पॉलिश करणं, भाज्या विकणं अशी 'हलकी' कामं सुरू केली होती. या 'आंदोलनाला' तेव्हाच्या माध्यमांनी - (तुलनेनं कमी आक्रमक, पण स्वभावतः ब्राह्मणी) - भरपूर प्रसिद्धी दिली. ज्या प्रकारची कामं देशातले कोट्यवधी तरुण किंवा कोवळे हात शतकानुशतकं 'व्यवस्थेचा' भाग म्हणून करतायत, ती कामं (प्रत्यक्षात कधीही न करणाऱ्या) उच्चजातीय मुलांनी केवळ प्रतीकात्मकरित्या करणं म्हणजे त्यांच्या संभाव्य अंधःकारमय भविष्याविषयीचं विधान - statement कशामुळं उरतं? जी कामं इथल्या

पुस्तकाचे नाव : Turning the Pot, Tilling the Land : Dignity of Labour in Our Times.

लेखक : प्रा. कांचा इलय्या

चित्रे : दुर्गाबाई व्याम

प्रकाशक : नवयान प्रकाशन

किंमत : रु. २००/-

जातिव्यवस्थेनं कोट्यवधी लोकांवर त्यांच्या दर्जाहीनतेच्या अधोरेखनासाठी लादली, ती कामं करण्यात उच्चजातींनी नुसता कमीपणा मानला नाही, तर त्या कामांना अपवित्र, घृणास्पद मानलं. हातानं कामं करणं, समाजातल्या उत्पादनप्रक्रियेत सहभागी होणं दर्जाहीनतेचं, सत्ताच्युत होण्याचं मुख्य लक्षण मानलं.

भारतातली जातिव्यवस्था अन् त्यातून उद्भवणारी शारीरिक श्रमाविषयीची अप्रतिष्ठा याचं एक कारण म्हणजे लहानपणापासून मिळणाऱ्या शिक्षणातला श्रमसंस्कारांचा अभाव. १९८६ च्या 'राष्ट्रीय शिक्षण धोरण'नंतर 'श्रमप्रतिष्ठा' हा विषय शिक्षणाच्या दहा गाभाघटकांचा भाग बनलाय पण शाळांमधून

श्रमप्रतिष्ठा शिकवायची कशी? लहानपणी (शारीरिक किंवा अबौद्धिक) श्रम करून त्यांमधून 'वर' येऊन भविष्यात 'मोठे' ठरलेल्या चार-दोन लोकांची फुटकळ चरित्रं हल्ली पाठ्यपुस्तकांमधून येतात, पण जातिव्यवस्थेनं केलेल्या निर्घृण सक्तीविषयी एका शब्दाचाही उल्लेख न करता. (इथं 'फुटकळ' हे विशेषण चरित्रांसाठी नसून ती मांडण्याच्या पद्धतीसाठी आहे.) अर्थात केवळ शाळा किंवा पाठ्यपुस्तकं (ती देखील फक्त भाषांची) ही श्रमांचा आदर शिकवण्याची ठिकाणं नव्हेत. मात्र लहानपणापासून श्रमांचं महत्त्व पटलं, त्यांविषयी कुतूहल आणि आदर निर्माण झाला, श्रम करण्याचं ऐतिहासिक महत्त्व समजलं अन श्रमांशिवाय जग अस्तित्वहीन होण्याचा धोका जाणवला तर जातिव्यवस्थाजन्य श्रमघृणेला काही प्रमाणात वेसण घालता येईल, श्रमणाऱ्यांच्या मनात दुय्यमत्वाऐवजी आत्मविश्वास जागा होईल. लहान मुलांच्या अन मोठ्यांच्या मनात श्रमणाऱ्याविषयी कृतज्ञता निर्माण होईल, अशा हेतूंनी लिहिलं गेलेलं पुस्तक म्हणजे प्रसिद्ध

राज्यशास्त्रज्ञ कांचा इल्य्या यांचं - Turning the Pot, Tilling the Land : Dignity of Labour in Our Times. हैद्राबादच्या 'उस्मानिया' विद्यापीठातून निवृत्त होऊन हैद्राबादच्याच 'मौलाना आझाद राष्ट्रीय उर्दू विद्यापीठा'च्या 'सामाजिक बहिष्कृती आणि समावेशक धोरण अभ्यास केंद्रा'त कार्यरत असलेले प्रा. कांचा इल्य्या त्यांच्या दलित-बहुजन चर्चाविश्वाच्या मांडणीसाठी जगभर ओळखले जातात. God as a Political Philosopher, Why I am not a Hindu, Buffalo Nationalism, Post-Hindu India ही त्यांची काही गाजलेली पुस्तके आहेत.

Turning the Pot... या पुस्तकाचा एक प्रमुख हेतू समाजातल्या श्रमिक, निम्नजातीय, आदिवासी, स्त्रिया, दलित अशा सर्व घटकांच्या समाज उभारणीतल्या भरघोस योगदानाची जाणीव शालेय मुलांना (सातवी ते दहावी) करून देणं हा आहे. सातव्या वर्गापासून श्रमप्रतिष्ठा शिकवण्यासाठीच हे पहिलंच पाठ्य-साहित्य असल्याचं लेखकाचं म्हणणं आहे. वाचन लेखनापासून वंचित राहून अन्न उत्पादन आणि इतर वस्तूंच्या निर्मितीसाठी श्रमणाच्या भारतातल्या आणि जगातल्या श्रमिक बालकांना कांचा इल्य्यांनी हे पुस्तक अर्पण केलेले आहे.

आज आपण जे पदार्थ अन्न म्हणून खातो, ते खाण्यायोग्य आहेत असं कुणी ठरवलं? ते करताना त्यांना काय कष्ट पडले? केस कापणं बंद झालं तर त्याचा आपल्या आरोग्यावर काय परिणाम होईल? नाभिकांचं समाजातलं स्थान किती महत्वाचं आहे? अन्न शिजवण्यासाठी पहिल्यांदा मातीची भांडी बनवणाऱ्या कुंभारांविषयी आपण आदर बाळगतो का? त्यांच्या राबण्याची जाणीव ठेवतो का? श्रमाचा धर्माशी, लिंगभावाशी काय संबंध असतो? असे अनेक 'श्रमकेंद्री' प्रश्न उपस्थित करून त्यांची उत्तरं शोधण्याचा प्रयत्न प्रा. कांचा इल्य्या यांनी केलाय. त्यांच्या बहुतांशी यशस्वी ठरलेल्या प्रयत्नाला जोड मिळालीय ती दुर्गाबाई व्याम यांच्या अप्रतिम चित्रांची. दुर्गाबाईंची चित्रं इतकी मस्त जमलीयत की केवळ त्या चित्रांसाठीसुद्धा हे पुस्तक संग्रही ठेवण्याजोगं आहे.

पुस्तकातल्या अकरा प्रकरणांपैकी आठ प्रकरणं आदिवासी, पशुपालक, कातडी कमावणारे, शेतकरी, कुंभार, विणकर, धोबी आणि नाभिक या समाजघटकांच्या योगदानाची चर्चा करतात. शेवटची तीन प्रकरणं श्रम आणि जीवन, श्रम आणि धर्म, श्रम आणि लिंगभाव अशी थोडीशी सैद्धांतिक चर्चा करतात. अर्थात, ज्या वयोगटातल्या मुलांसाठी हे पुस्तक लिहिलंय

त्यांचा विचार करून सिद्धांतानातला बोजडपणा टाळण्याचा प्रयत्न लेखकांनं केलेला दिसतो. तेरा ते सोळा वर्षांची मुलं हा मुख्य वाचकवर्ग गृहीत धरला असल्यामुळं पुस्तकात ठिकठिकाणी 'हे माहीत आहे का?' किंवा 'हे करण्याचा प्रयत्न करा,' 'करून पहा' अशा स्वरूपात रोचक माहिती/प्रश्न/कृती देण्यात आलीय.

हातानं काम करून, शेकडो वर्षं श्रमून समाज घडवणाऱ्या समुदायांमधली सर्जकता, त्यांच्या समस्या अन उच्चजातीय धर्मग्रंथांपासून सर्व प्रकारच्या ब्राह्मणी विचारांनी केलेली त्यांची हेटाई याविषयी मुलांना समजेल, विचार करता येईल अशा स्वरूपाची मांडणी पुस्तकात केलेली आहे. उदाहरणार्थ, शेतकऱ्यांविषयी बोलताना 'तुम्ही शेतकऱ्यांच्या आत्महत्यांविषयी वाचलंय का? त्यांचे प्रश्न काय आहेत? ते कोणती पिकं घेतात? कोणत्या राज्यांत आत्महत्यांचे प्रकार घडतायत?' असे प्रश्न उपस्थित करत विविध माहिती स्रोतांचा वापर करून, पालक/शिक्षकांशी चर्चा करून 'शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या' या विषयावर निबंध लिहायला सांगितलाय (पृष्ठ ४७). किंवा प्राण्यांच्या कातड्यापासून चामडं बनवण्याच्या प्रक्रियेचा तक्ता तयार करा असा अभ्यास देण्यात आलाय (पृष्ठ ३९). किंवा नाभिक समाज देशाच्या विविध भागात विविध जात-नामांनी ओळखला जातो त्यांची यादी देऊन मॅन्डोलीन वादक यू. श्रीनिवास आणि मृदंगवादक ग्रेल्ला व्यंकटेश्वर राव हे नाभिक समाजाचे (आंध्र प्रदेशातली मंगाळी जात) असल्याचा गौरवपूर्ण उल्लेख करण्यात आलाय (पृष्ठ ८५).

आदिवासी हे जगातले पहिले अन्नशोधक कसे होते अन त्या प्रक्रियेत त्यांना कोणत्या त्रासांना सामोरं जावं लागलं, मानव संस्कृतीचे निर्माते आदिवासी कसे आहेत, आधुनिकीकरणाच्या नावाखाली होणाऱ्या विस्थापनामुळं आदिवासी कसे देशोधडीला लागलेत अन त्यांचं ज्ञानभांडार कसं नष्ट होत चाललंय, आदिवासींचे नेते कोण आहेत, त्यांचा इतिहास काय आहे, तो कसा जाणून घ्यावा याची सविस्तर चर्चा 'आदिवासी' या प्रकरणात केलेली दिसते. पशुपालकांचे अफाट श्रम अन

भारताचं दूध उत्पादनातलं अव्वल स्थान, कातडं कमावणाऱ्या जातींच्या श्रमांचा चर्म उद्योगासोबतचा संबंध, शेतकरी-आपलं अन्न-आपली संस्कृती यांचा संबंध, कुंभारकाम अन मानवी संस्कृतीतल्या नव्या पर्वाचा उदय, मातीची भांडी किंवा विणलेलं कापड किंवा कपड्यांची धुलाई यातलं त्या-त्या जातींनी जतन-संवर्धन केलेलं विज्ञान-तंत्रज्ञान, धोबी, नाभिक समाजाचं आपल्याला रोगांपासून वाचवण्यातलं योगदान, कार्ल मार्क्ससारख्या विख्यात विचारवंतानं केलेलं भारतीय हातमागाविषयीचं चिंतन अशा अनेक गोष्टींची चर्चा पुस्तकात केलेली आहे. प्रकरणांच्या नावांसोबतची उपशीर्षकदेखील रोचक अन आकर्षक आहेत. उदाहरणार्थ, पहिल्या प्रकरणाचं नाव : 'आदिवासी - आपण आज खातो ती मुळं, फळं अन मांस शोधणारे आपले पहिले शिक्षक', असं आहे.

पुस्तकाच्या शेवटाकडच्या तीन प्रकरणांमध्ये श्रमाभोवती आपलं जीवन कसं गुंफलेलं आहे याची मांडणी करतानाच लिंगाधारित श्रमविभागीची सविस्तर चर्चा केलेली आहे. मुलींच्या जन्मापासून त्यांना लिंगाधारित श्रमविभागीला कसं सामोरं जावं लागतं अन ही प्रक्रिया कशी 'अनैसर्गिक' किंवा 'समाजजन्य' असते ते प्रा. इल्ल्या मुलांना समजावून सांगतात. धार्मिक ग्रंथांच्या अन उच्चजातीय, पुरुषधार्जिण्या धार्मिक संकल्पनांच्या आधारे, कष्टदायक उत्पादक श्रमांना अन ते करणाऱ्या जातींना कनिष्ठ किंवा हीन ठरवणाऱ्या हिंदू धर्माचा लेखकानं धिक्कार केलाय. या मांडणीत प्रसंगी थोडा प्रचारकी सूर आल्याचं जाणवतं पण हे पुस्तक म्हणजे प्रा. इल्ल्यांच्या व्यापक राजकारणाचा एक भाग असल्याचं त्यांनी वेळोवेळी (इतरत्र) सांगितलंय.

जगात इतरत्र अन भारतात श्रमाची कामं करणारे समाजघटक आहेत, पण भारतात त्या घटकांना जातिव्यवस्थेनं बंदिस्त केलंय. जन्मतः लादलं गेलेलं कष्टाचं, 'हलकं' मानलं गेलेलं काम नाकारण्याचा अधिकार जातव्यवस्था हिरावून घेते, हा मुख्य फरक भारत अन इतर

(लेखातील सर्व चित्रे-दुर्गाबाई व्याम)

समाजांमध्ये आढळतो. ब्राह्मणांना ही कामं कधीच करावी लागणार नसल्यामुळं त्या सर्व उत्पादक कामांना 'अपवित्र' ठरवून, ते करणाऱ्यांना 'अमंगळ' किंवा 'चांडाळ' ठरवण्याचं 'ऐतिहासिक' कार्य त्यांनी चोखपणे केलंय. जगभरात वसाहती करून श्रम-शोषण करणाऱ्या युरोपियन समाजापेक्षा जात-आधारित श्रम-शोषण अधिक तीव्र अन जाचक आहे. कारण 'जात' नावाची मती गुंगवणारी (narcotising) व्यवस्था ही शोषितांनी आव्हान देण्याच्या प्रयत्नांनादेखील 'अधम'पणा मानते अन शोषित वर्गादेखील आहे त्या अवस्थेत 'समाधान' मानू लागतो. जात ही केवळ मानसिक अवस्था नसते तर ती एक भौतिक वस्तुस्थिती असते. जातिवर्चस्वामधून आर्थिक, सांस्कृतिक वर्चस्व निर्माण होत राहतं अन त्यामुळं जातिअंतर्गत शोषण अव्याहतपणे चालू राहू शकतं.

श्रमांचा तिरस्कार आपल्या समाजात इतका तीव्र रुतलाय की कमीत कमी श्रम करणारी व्यक्ती जास्तीत जास्त 'लायक' किंवा आदरणीय मानली जाते. अशा श्रम-धिक्कारी समाजात लहान, कुमारवयीन मुलांमध्ये श्रमादर निर्माण करण्याचा प्रयत्न करणारं, श्रमणाऱ्यांचं

ऐतिहासिक महत्त्व विशद करणारं, श्रम-तिरस्काराची धार्मिक व जातीय बाजू उलगडून दाखवणारं, स्त्रियांच्या श्रमांविषयी आदर निर्माण करतानाच मुलगांना त्या श्रमात वाटेकरी व्हायला सांगणारं 'Turning the Pot ...' हे निश्चितच महत्त्वाचं अन अत्यावश्यक पुस्तक आहे, यात शंका नाही. उत्तम अद्यापन पद्धती म्हणूनदेखील या पुस्तकातल्या अनेक कृती, उपक्रम उपयुक्त आहेत.

◆◆◆

ता. क. २००५ नंतर एनसीईआरटीनं तयार केलेली पाठ्यपुस्तकं आत्तापर्यंतची देशातली सर्वोत्तम पुस्तकं मानली जातात. देश-विदेशातल्या अनेक पुस्तकांमधले उतारे त्या पाठ्यपुस्तकांमध्ये समाविष्ट करण्यात आले आहेत. पण ही 'तथाकथित' प्रगत पुस्तकेदेखील Turning the Pot सारख्या प्रयत्नांना बेदखल करतात असं प्रा. कांचा इल्ल्या यांचं म्हणणं आहे.

१० जून २०१४ च्या 'एशियन एज' मध्ये लिहिलेल्या लेखात ते म्हणतात -

The so-called secular view (of NCERT) isn't without its inherent prejudices. - friend of mine had taken a children's book ... I had written on dignity of labour, to Prof. Krishna Kumar, who, it appears, looked at it with disdain. Nothing was incorporated.

kishore_darak@yahoo.com

लेखिका - जेन नेल्सन

रूपांतर-शुभदा जोशी

उपायांच्या दिशेन...

मुलांच्या हातून काही चूक झाली आणि त्यामुळे त्यांचं स्वतःचं किंवा इतरांचं काही नुकसान झालं की अर्थातच मोठ्या माणसांना राग येतो. त्यांच्या मनात आणि अनेकदा तोंडातूनही प्रतिक्रिया उमटतात...

‘केली आहेस ना चूक... भोग आता आपल्या कर्माची फळं !’

‘आता अजिबात पांघरूण घालू नका तिच्या चुकांवर, नाहीतर आणखी बेजबाबदार बनेल ती !’

‘निस्तरणार कोण आता हा घोळ !’

एका अर्थानं ह्यात तथ्य आहेच, आपल्या हातून झालेल्या नुकसानाची भरपाई करण्यातूनच मूल जबाबदारी घ्यायला शिकणार आहे. तरी यात एक घोळही आहे. संतापामुळे मोठ्या माणसांकडून येणारी व्यक्तव्ये आणि मोठ्यांनी मुलांना ठरवून दिलेली भरपाई ही अखेर शिक्षाच ठरते. शिक्षेमुळे होणारे सगळे दुष्परिणाम इथंही होतात आणि मुलांमध्ये जबाबदारीची जाणीव निर्माण होणं, स्वयंशिक्षित रुजणं दूरच राहतं. मग करायचं काय? शिक्षा आणि भरपाई या दोन गोष्टींमध्ये फरक कसा करायचा? आणि त्याहीपुढे जाऊन भरपाईपेक्षाही कायमस्वरूपी उपायांच्या दिशेन कसं जायचं? हे सारं आपण या प्रकरणात पाहणार आहोत.

नैसर्गिक भरपाई

मुलाच्या हातून एखादी चूक झाली आणि त्याचे नैसर्गिकपणे होणारे परिणाम त्याला भोगावे लागले तर त्याला ‘नैसर्गिक भरपाई’ असं म्हणूया. अर्थातच या परिणामांमध्ये मोठ्या माणसांचा अजिबात हस्तक्षेप नसतो. सकाळपासून

काही खाल्लं नाही तर भूक लागणार! रेनकोट न घेता पावसात गेलात तर भिजणार ! हे सगळे नैसर्गिक परिणाम भोगणं हीच त्या चुकीची भरपाई असते. पण मोठ्या माणसांचं एवढ्यानं समाधान होत नाही. ‘तरी मी तुला सांगत होते!’ या प्रकारचा जखमेवर मीठ चोळल्यासारखा उपदेश मोठे करतातच. खरं तर, आपल्या चुकीमुळे झालेले परिणाम जेव्हा मूल भोगतं त्यावेळी ते त्यातून बरंच काही शिकलेलं असतं. इथं मोठ्यांनी काहीही न करता मुलांना त्या परिणामांना सामोरं जाऊ देणं महत्त्वाचं ठरतं.

सर्वसाधारणपणे अशा वेळी पालकांच्या दोन प्रकारच्या प्रतिक्रिया येतात. एक संतापाची किंवा दुसरी पांघरूण घालण्याची ! मोठी माणसं जेव्हा संतापतात आणि परिस्थिती हातात घेऊन मुलांवर भरपाई लादायला किंवा त्यांना उपदेश करायला जातात, तेव्हा मुलाचं मन रागाच्या किंवा शरमेच्या भावनेत गुंफटतं आणि त्यातून काही शिकणं दूरच राहतं.

अशा वेळी उपदेशाच्या प्रांतात न जाता, मूल याक्षणी जे भोगतं त्याबद्दल सह-अनुभूती दाखवा. उदाहरणार्थ, ‘‘खूप भूक लागली असेल ना रे तुला, खरंच भूक लागल्यावर लक्ष लागत नाही कुठे!’’ कुणीतरी आपल्याबरोबर आहे, आपल्याला समजून घेतंय ही जाणीव एखाद्या हलक्याशा झुळकेसारखी काम करते. त्यानंतर मुलावर विश्वास व्यक्त करायला हवा. ‘‘माझी खात्री आहे तू हे सगळं छान निभावशील आणि अगदी नाहीच जमलं तर माझी मदतही मागशील, हो ना!’’

मोठ्या माणसांची दुसरी प्रतिक्रिया असते

मुलाबद्दल कळवळा येण्याची आणि मदतीला धावण्याची. मुलाला संकटातून सोडवण्याऐवजी मदतनिसाच्या भूमिकेत राहणं पालकांना अवघड वाटतं. पण प्रत्यक्षात आपल्या वर्तनाची जबाबदारी घेण्यातूनच मुलांच्या क्षमतांचा विकास होणार आहे, अशा वेळी परिस्थिती हातात घेऊन मुलाचा बचाव करण्यापेक्षा, त्याची त्याला जबाबदारी घेऊ देणं योग्य ठरतं. आपण एक उदाहरण पाहूया -चौथ्या इयत्तेत शिकणारा सुमित अनेकदा डबा घरीच विसरायचा. आईच्या लक्षात आल्यावर ती बिचारी घाईघाईत ऑफिसला जाताना वाकडी वाट करून शाळेत डबा नेऊन द्यायची. साहजिकच तिची चिडचिड व्हायची. त्यामुळे सुमित आता आईचं चिडणं कानाआड करायला शिकला होता.

सकारात्मक शिस्तीमधली नैसर्गिक भरपाईची संकल्पना शिकल्यानंतर आईनं पवित्रा बदलला. सुट्टीच्या दिवशी दोघांचीही मनःस्थिती चांगली असताना आईनं डबा विसरण्याचा विषय काढला. ‘‘सकाळच्या घाईमध्ये तुझ्या शाळेत डबा पोचवणं मला फार त्रासाचं होतं, ऑफिसमध्ये उशीर होतो, बोलणी खावी लागतात, तेव्हा यावर उपाय काय?’’ ‘‘मी नक्की डबा नेत जाईन’’ सुमितनं कबूलही केलं. ‘‘मात्र यापुढं तू डबा विसरलास तर मी शाळेत आणून देणार नाही.’’ असं तिचं सुमितला सांगितलं. त्यानंतर ३-४ दिवस त्यानं आठवणीनं डबा नेला. त्यानंतर पुन्हा जेव्हा सुमित डबा घरी विसरला तेव्हा आईनं तो शाळेत पोचवला नाही. सुमितला त्याच्या बाईनी खाऊ विकत आणण्यासाठी पैसे दिले. घरी आल्यावर आईनं शांतपणे सुमितशी संवाद साधला, ‘‘पुन्हा असं

झालं तर काय करूया?” यावर चर्चा झाली. बाईकडे पुन्हा - पुन्हा पैसे मागायला लाज वाटेल हे सुमितनं मान्य केलं. “तुला डबा न्यायचं लक्षात रहावं याकरता मी काही मदत करू का?” असं आईनं विचारलं. आठवडाभर आईनं आठवण करून द्यावी असं सुमितनं सुचवलं. आईनं मान्य केलं.

पुढच्या वेळी जेव्हा सुमित डबा विसरला, तेव्हा परत बाईकडे जायला त्याला नकोसं वाटलं. सुमितला काय करावं कळेना. त्यानं आईला फोन लावला. तिनं अतिशय सहृदयतेनं सहानुभूती व्यक्त केली. आणि काय करता येईल याची चर्चा केली. ‘बाईशी बोलू का?’ असं विचारलं. सुमितनं त्याला नकार दिला पण त्याला थोडं बरं वाटलं. त्याच्या मित्रांनी त्याला समजून घेऊन त्यांच्या डब्यातलं खायला दिलं.

तुमच्या मुलाला चुकीचे नैसर्गिक परिणाम भोगू देण्यासाठी तुम्ही स्वतःच्या वागण्यात काय बदल करता आहात, हे आधी मुलांशी जरूर बोला. त्यातून तुमच्या मनातलं प्रेम आणि आदर व्यक्त होईल.

संकोचानं त्यानं थोडंच खाल्लं. भरपूर पाणी प्यायला. घरी आला तेव्हा त्याचं डोकं भणभणत होतं. आईनं प्रेमानं आधी त्याला खायला दिलं आणि मग जवळ घेतलं. “खूप भूक लागून गेली नं?” अशी काळजी व्यक्त केली. थोड्याच वेळात सुमित सारं विसरून खेळायला गेला.

त्यानंतर मात्र सुमित सहसा डबा विसरायचा नाही. एवढंच नव्हे तर वर्गात कुणाचा डबा विसरला आहे का, इकडेही त्याचं बारीक लक्ष असे. स्वतःच्या चुकीचे नैसर्गिक परिणाम भोगल्यानंतर सुमितनं जाणीवपूर्वक स्वतःत बदल घडवला. त्याच्या आईसाठी ‘तो’ दिवस सोपा नव्हता. सुमित उपाशी आहे या कल्पनेनं तीही अस्वस्थ झाली होती. ताबडतोब त्याला डबा नेऊन देण्याची आलेली ऊर्मी दाबून त्यांनी स्वतःला आठवण करून दिली की आता जर

आपण सुमितला पाठीशी घातलं तर स्वतःची जबाबदारी घेण्याच्या संधीला सुमित मुकेल. ‘आपण स्वतःचे प्रश्न स्वतः सोडवू शकतो’ ही अनुभूती त्याला मिळणार नाही. त्याऐवजी तो असं शिकेल की, ‘प्रश्न आला की आई तो सोडवतेच. आपण काही करण्याची गरज नाही.’ हे सगळं लक्षात घेतल्यानंच ती शांत राहू शकली. एक मात्र नक्की लक्षात घ्यायला हवं की प्रत्येक प्रसंगात तारतम्यानं भूमिका घ्यावी लागते. आपल्या हातून किंवा दुसऱ्या मोठ्या माणसाकडून जर अशाच प्रकारची चूक झाली तर जी भरपाई अपेक्षिली जाईल त्या प्रमाणातच मुलांकडून भरपाईचा विचार व्हायला हवा.

नैसर्गिक भरपाईच्या वाटेनं जाणं शक्य नसतं तेव्हा...

नैसर्गिक भरपाईच्या संधी घेऊ देणं हे जरी मुलांना जबाबदार वर्तनाकडे नेण्यासाठी उपयोगी ठरत असलं तरी नेहमीच हा पर्याय अवलंबणं शक्य नसतं.

१) ज्या वर्तनामुळे मुलाला धोका आहे... उदाहरणार्थ, रहदारीच्या रस्त्यावर मुलांना खेळू देणं योग्य नाहीच. साधारणतः मुलं सहा ते आठ वर्षांची होईपर्यंत रहदारीच्या रस्त्यावर न खेळण्याची जबाबदारी स्वतःहून घेऊ शकत नाहीत असा अनुभव आहे. अशा वेळी काय करायचं? अशा वेळी शिक्षेला पर्याय नाही असं पालकांना वाटू शकतं. पण मुलांना जबाबदारी घ्यायला शिकवणं हा खरा पर्याय आहे यावर विश्वास ठेवूनच मार्ग काढायला हवा.

‘रहदारीच्या रस्त्यावर खेळल्यामुळे काय होऊ शकतं’ यावर मुलांशी बोलायला हवं. एरवीही रस्ता ओलांडताना प्रथम डावीकडे आणि नंतर उजवीकडे बघून ओलांडायचा सराव द्यायला हवा. मुलाला जेव्हा सुरक्षित वाटेल तेव्हाच रस्ता ओलांडायला सुरुवात करावी. ‘खेळताना आपलं रहदारीकडे लक्ष राहत नाही त्यामुळे रस्त्यावर खेळणं असुरक्षित आहे,’ हे मुलाच्या लक्षात आणून द्यावं.

मात्र, मूल काही हे सारं एका दिवसात शिकणार नाही, या दरम्यानच्या काळात मोठ्या माणसांनी मुलांवर लक्ष ठेवणं हाच उपाय असतो. आणि यानंतरही त्यांनी ऐकलं नाही तर दार बंद

ठेवण्याचा पर्याय घ्यावा लागेल.

२) ज्या वर्तनामुळे इतरांना त्रास होतो मुलाच्या वर्तनानं जर इतरांना त्रास होणार असेल तर चुकीच्या वर्तनाचे नैसर्गिक परिणाम घडू देणं हिताचं नाही. अशा वेळी पालकांनी हस्तक्षेप करणं गरजेचं असतं. चार वर्षांच्या आतल्या मुलांवर लक्ष ठेवणं महत्वाचं ठरतं ते यामुळेच. काही वेळा मोठ्या मुलांनाही ‘आपल्यामुळे इतरांना त्रास होतो आहे’, हे लक्षात येत नाही किंवा हे समजून घ्यायला मूल राजी नसतं. अशा वेळी मोठ्या माणसांना हस्तक्षेप करणं भाग पडतं.

न्याय्य भरपाई

आपल्या हातून चुकलं म्हणून नैसर्गिकपणेच भोगाव्या लागणाऱ्या भरपाईपेक्षा मोठ्या माणसांनी ठरवून दिलेल्या न्याय्य भरपाईचा वेगळा विचार करायला हवा. या न्याय्य भरपाईच्या प्रक्रियेतून मुलांसाठी उत्तम शैक्षणिक अनुभव मिळायला हवा हे गृहीत आहे. उदाहरणार्थ ‘स्वप्नाला वर्गपाठ करत असताना पेन्सिलीनं बाकावर टकटक् असा आवाज करायची सवय होती. इतरांना त्या आवाजाचा त्रास व्हायचा. तिच्या बाईनी तिच्यासमोर दोन पर्याय ठेवले. “एकतर टकटक् करू नकोस किंवा पेन्सिल माझ्याकडे दे, मात्र त्यामुळे राहिलेला वर्गपाठ तुला नंतर लिहून काढावा लागेल.” मुलांना पर्याय उपलब्ध करून देणं हा एक चांगला मार्ग आहे. मात्र इथं बाईनी सूत्रं स्वतःच्या हातात घेऊन स्वप्नानं भरपाई कशी करायची हे ठरवून टाकलं आहे. यापेक्षा चांगले उपायही लक्षात घ्यायला हवेत. अगदी साधा उपाय म्हणजे स्वप्नाला पेन्सिल वाजवल्यानं काय परिणाम होतो याची जाणीव करून देणं आणि न वाजवण्याची विनंती करणं. किंवा स्वप्नाशी एकटीशी बोलून काय करता येईल याचा शोध घेणं. वर्गसभेत ‘आपण स्वप्नाला कशी मदत करू शकू’ याबद्दल चर्चा करणं. मात्र आपल्या/स्वतःच्या चुकीची वर्गसभेवर झालेली चर्चा मुलांना अपमानकारक वाटू शकते, त्यामुळे पहिला पर्याय त्याच्याशी वैयक्तिक बोलणं हाच असावा. तरीही उपयोग होत नसेल तर वर्गसभेचा पर्याय घेता येईल.

कुठल्याही परिस्थितीत न्याय्य भरपाईला शिक्षेच्या जवळपास जाऊ न देणं, हे काम मोठं कौशल्याचं आहे. त्यासाठी खालील चार मुद्दे फार महत्वाचे आहेत.

१) भरपाई ही झालेल्या चुकीशी संबंधित असावी.
२) कुठल्याही परिस्थितीत भरपाई ही कुणासाठीच अपमानकारक असता कामा नये. दोष देणं, शरम वाटायला लावणं आणि वाईट वाटायला लावणं हे आवर्जून टाळावं.
३) भरपाई नेहमीच चुकीच्या प्रमाणात ठरवावी. मुलांसाठी आणि मोठ्यांसाठीही ती न्याय्य असावी.

४) भरपाईबद्दल मुलांशी आधी संवाद साधणं महत्वाचं आहे. ती त्यांच्यावर लादलेली नसावी. या चारांपैकी एका जरी निकषाचं उल्लंघन झालं, तरी मग तिला 'न्याय्य भरपाई' म्हणता येणार नाही. ती शिक्षाच ठरेल. उदाहरणार्थ, रूपा बाकावर स्केचपेननं लिहित होती. सर तिला सगळ्या वर्गासमोर म्हणाले, "रूपा, तू असं वागशील असं मला वाटलं नव्हतं. आता आधी ते सर्व साफ कर बरं, ओल्या फडक्यानं पुसून घे. नाहीतर मला तुझ्या पालकांशी बोलावं लागेल." या उदाहरणात तिने बाकावर लिहिलेलं साफ करायला सांगणं यात गैर काहीच नाही. पण त्याबरोबरीनं सर्व वर्गासमोर टोचून बोलणं हे निश्चितच अपमानकारक आहे.

जर सरांनी रूपाला वर्गातले सर्व बाक साफ करायला सांगितले असते तर ती भरपाई चुकीच्या प्रमाणात झाली नसती, मग ती अन्यायकारक ठरली असती. सरळ सरळ सत्ता गाजवण्यासाठी दिली गेलेली शिक्षाच ठरली असती. बाक स्वच्छ करण्याऐवजी सरांनी एक तासभर उभं राहण्याची भरपाई सांगितली असती तर ती चुकीशी संबंधित नसल्यानं सुयोग्य ठरली नसती.

या प्रसंगात सरांनी रूपाला थेट शिक्षा सुनावण्याऐवजी, "अरे बाक बघ, किती खराब झाला, काय करूया?" एवढं विचारलं असतं तरी, रूपाला चूक लक्षात आली असती आणि तिने आपण होऊनच बाक स्वच्छ केला असता. मात्र रूपा बाक स्वच्छ करतेय ना, याकडे लक्ष पुरवणं आवश्यकच आहे. त्यामुळे पुढचा सगळा आरोप - राग - इत्यादी प्रसंग टळला असता

आणि भावनांमधून बाहेर पडून स्वयंशिस्तीच्या दिशेनं पाऊल पडलं असतं.

मुलाला दुःखी करणं, भोगायला लावणं हा न्याय्य भरपाईचा हेतूच नाही. मुलाला बेशिस्त वर्तनापासून परावृत्त करण्यासाठी योग्य तो उपाय शोधणं ही खरी, सकारात्मक दिशा आहे.

दृष्टिकोनात बदल गरजेचा...

सुरुवातीला मला असं वाटत असे की मुलांबरोबर वागताना आपण अगदी मोकळं, उत्स्फूर्त आणि प्रामाणिक असायला हवं. या दृष्टिकोनामुळे, मला राग आला की मी मुलांना रागवायची, ओरडायची, फटके ठेवून द्यायची. अशा वेळी सहृदयतेनं वागणं हे मला खोटेपणाचं वाटायचं.

पण लवकरच मला समजलं की मुलांनी त्यांच्या भावनांवर आणि वागण्यावर ताबा मिळवावा, म्हणजेच सुधारावं, असं जर मला वाटत असेल तर आधी मला माझ्या भावनांवर आणि वर्तनावर ताबा मिळवायला लागेल.

हळूहळू मला सकारात्मक शिस्तीतल्या सगळ्या खुब्या समजू लागल्या आणि मुख्य म्हणजे माझ्या दृष्टिकोनांमध्ये झालेल्या दूरगामी बदलांमुळे माझं वागणं अधिक मानवी बनलं.

मुलं तुम्हाला तपासून पहातात

माझ्या दोन्ही मुलांच्या शाळेची वेळ सकाळी दहाची होती. त्यांना चालत शाळेत जायला अर्धा तास लागत असे. सकाळी नऊ वाजता मुलांनी आंधोळ करून, गणवेश घालून, दप्तर भरून नाष्टा करायला यावं, म्हणजे मलाही

सगळं आवरून दहापर्यंत कामाला लागता येईल असं मला वाटत असे.

पण मुलांना नेहमी उशीर व्हायचा. मला त्यांच्या मागं लागावं लागायचं. अनेकदा उशीर झाला म्हणून स्कूटरवरून शाळेत पोचवावं लागायचं. सकाळीसकाळी चिडचिड व्हायची. खरं तर तिसरी आणि पाचवीची ही मुलं आपापलं आवरून, सहज चालत शाळेत जाऊ शकत होती.

सकारात्मक शिस्तीच्या संकल्पना शिकल्यावर मी आमच्या कौटुंबिक बैठकीत वरील प्रश्न मांडला. त्यात असं ठरलं की, 'नाष्टा सकाळी पावणे नऊ ते सव्वा नऊ या वेळात घ्यायचा तर त्याआधी कपडे, दप्तर आवरून व्हायला हवं.' या निर्णयात मुलांचा सहभाग घेतल्यामुळे सुरुवातीचे काही दिवस मुलांनी नियम पाळला. नंतर धाकटे चिरंजीव पळवाटा काढू लागले. कपडे नीट न घालता, केस न विंचरता येऊ लागले. त्यानं नियम तपासून बघायचं ठरवलं असावं. एके दिवशी त्यानं आवरलंच नाही आणि तसाच सोफ्यावर बसून राहिला. घड्याळात ९.२० झाले आणि स्वारी नाष्ट्यासाठी हजर झाली. "अरे, राजा आता नाष्ट्याची वेळ संपली तुला आता जेवायच्या वेळेपर्यंत वाट पहावी लागणार." असं सांगितल्यावर त्यानं आकांडतांडव सुरू केलं. खुर्चीवर चढून नाष्टा वाढून घ्यायला लागला. मी ठामपणे त्याला उचलून खाली ठेवलं. त्यानंतर सुमारे वीस मिनिटं त्याची बडबड, रडणं आणि पुन्हापुन्हा खुर्चीवर चढून वाढून घेण्याचा प्रयत्न करणं चालू राहिलं. त्यानंतर तो फुगून बाहेर जाऊन बसला. शाळेला बुट्टी मारली. मी त्याच्याकडे लक्ष न देता माझं काम करत राहिले. हे सारं करताना मी फारच साशंक होते. 'इतकं सारं शांतपणे सहन करण्याऐवजी शिक्षा करणं किती सोपं आहे.' असं वारंवार माझ्या मनात येत होतं.

पुढचे दोन आठवडे सगळं व्यवस्थित चाललं होतं. त्यानंतर एकदा परत चिरंजीवांना नियमांना आणि खरं तर मला तपासून पहायचा मूड आला. उठायला उशीर झाला. पटपट आवरलं नाही आणि पुन्हा नाष्ट्याला यायला त्याला ९.२० झाले. मी मागच्या सारखंच,

“वाईट वाटतंय, पण आता वेळ संपलीये,” असं सांगितलं, पुन्हा आक्रस्ताळेपणा सुरू झाला. ‘आता पुन्हा मागच्यासारखी शाळाही बुडणार की काय?’ असं वाटून माझ्या पोटात गोळा आला. पण यावेळी फक्त एकदाच मला त्याला उचलून खाली ठेवावं लागलं त्यानंतर मात्र तो, ‘नाहीतरी मला नाष्टा नकोच होता.’ असं बडबडत तो बाहेर निघून गेला. यावेळी त्यानं शाळाही बुडवली नाही.

त्यानंतर मात्र मुलांना २-३ मिनिटांपेक्षा उशीर झाला नाही. माझ्या तंत्राचा उपयोग झाला होता.

मात्र या प्रसंगानंतरच मी ‘न्याय्य भरपाई’च्या उपयुक्ततेबाबत अधिक बारकाईनं विचार करायला लागले. मुलांना उपाशी ठेवणं ही काही ‘भरपाई’ नाही, ही ‘शिक्षाच’ आहे हे माझ्या लक्षात आलं. अशा प्रकारच्या कडक वागण्याला मी कितीही ठामपणा वगैरे नाव दिलं तरी ते सहृदय नक्कीच नाही.

या परिस्थितीत मला काय करता आलं असतं? मुलांसमवेतच्या चर्चेतून ठरवून घेतलेले नियम मुलांनी काही दिवस पाळले. पण त्यातला उत्साह कमी झालाय असं लक्षात आल्यावर परत या विषयावर चर्चा करता आली असती. त्यातून कदाचित अधिक व्यवहार्य उपाय समोर आले असते ! धाकट्याला नियम पाळणं आवडत नाहीये, हे लक्षात आल्यानंतर मी त्यांच्याशी संवाद साधू शकले असते. त्याच्या वागण्यामागचं कारण समजून घेऊ शकले असते. ‘त्याला काय वाटतंय, तो ह्या प्रश्नाच्या उत्तरांच्या दिशेनं काय सुचवतोय,’ ह्या मुद्यांवरच्या चर्चेचा अधिक उपयोग झाला असता. मला त्याला मिठीत घेऊन, ‘रोज सकाळी घरात छान, शांत वातावरण असावं यासाठी त्याच्या मदतीची सर्वांना कशी गरज आहे,’ हे समजावून सांगता आलं असतं. प्रत्येक वेळी आपल्याला तारतम्यानं विचार करून उत्तरांची सुयोग्य दिशा ठरवावी लागते. कुठल्याही परिस्थितीत आपल्या वागण्यातली सहृदयता गमवायची नाही हे नक्की !

मुलांसाठी प्रश्न सोडवण्याऐवजी
मुलांबरोबर प्रश्न सोडवा !

ही दक्षता घ्यायला हवी !

‘न्याय्य भरपाई’ हे तंत्र अगदी टोकाचे प्रश्न सोडवताना, इतर सगळे उपाय हरल्यानंतरच वापरावं. कारण या तंत्राच्या वापरात थोडी जरी चूक झाली तरी हे तंत्र फार सहज शिक्षकेकडे झुकू शकतं. विशेषतः ज्यावेळी मूल आणि मोठी माणसं यांच्यात सत्ता - संघर्षाचं वातावरण आहे, संताप आणि सूड यासारख्या भावना जोरदार काम करताहेत तेव्हा आधी दोन्ही बाजूंनी शांत होण्याकरता वेळ घेणं, मुलाचं सहकार्य मिळवणं ह्या पद्धती वापरायला हव्यात आणि मगच योग्य उपाय शोधण्याकरता न्याय्य भरपाईचं तंत्र वापरावं.

खरं तर, नुकसान-भरपाई होणं, हा तात्पुरता अथवा तातडीचा उपाय आहे. घरातलं/वर्गातलं वातावरण छान राहणं, नातेसंबंधांतली ऋजुता टिकणं हे अधिक महत्वाचं आहे. त्यासाठी सर्वांनीच एकमेकांचा सहृदयतेनं विचार करणं, समजून घेणं गरजेचं आहे. यासाठी मुलं आणि मोठी माणसं यांच्या दोघांच्याही दृष्टिकोनांमध्ये बदल व्हायला हवा आणि वर्तन अधिक जबाबदार व्हायला हवं. भरपाईच्या तंत्रानं हे कायमस्वरूपी साधेलच असं नाही.

मग काय करायचं?

थोडं पुढे जाऊन आपण ‘भरपाई’मधून मनानं बाहेर पडून ‘उपायां’च्या दिशेनं विचार केल्यानं कसा फरक पडतो हे पाहूया.

उपायांवर लक्ष केंद्रित करूया

आता अनेक अनुभव घेतल्यानंतर ‘भरपाई’च्या दिशेनं जाण्यापेक्षा ‘उपायां’च्या दिशेनं विचार केला तर ते फार उपयोगी ठरतं, असं मला म्हणावंसं वाटतं. पारंपरिक शिस्त लावण्याच्या पद्धतींमध्ये ‘काय करावं’ आणि ‘काय करू नये’ हे दुसऱ्या कुणीतरी सांगितलं म्हणून प्रमाण मानणं आवश्यक असतं. पण सकारात्मक शिस्तीच्या पद्धतीमध्ये आपण मुलांनाच विचार करायला आणि उपायांचा शोध घ्यायला प्रवृत्त करतो. मुलांवर दाखवलेला विश्वास आणि आदर मुलांना आवडतो आणि ती विचार करायला प्रवृत्त होतात. मुलं पहिल्या

काही प्रयत्नांत कदाचित सुयोग्य उपायांपर्यंत पोचू शकणार नाहीत पण या प्रक्रियेतून ती इतरांशी जमवून घ्यायला शिकतात, हे मात्र निश्चित !

या पद्धतीत नेमका प्रश्न समजावून घेणं आणि त्यानंतर उत्तरांच्या दिशांचा शोध घेणं, ह्या क्रमानं विचार होणं आवश्यक आहे. शिक्षकांच्या मदतीनं मुलं उत्तम रितीनं प्रश्न सोडवू शकतात. आपण न्याय्य भरपाईच्या दिशेनं जाण्यासाठी ज्या चार निकषांचा विचार केला त्यातले तीन इथंही उपयोगी पडतात.

- १) भरपाई चुकीशी संबंधित असावी.
- २) चुकीच्या प्रमाणात असावी.
- ३) कुणासाठीच अपमानकारक नसावी.

हे तीनही निकष उपाय शोधतानाही लक्षात ठेवायचे आहेत. मात्र चौथा निकष, ‘तुम्ही ठरवलेल्या भरपाईबद्दल मुलांना आधी माहीत हवं,’ हा आता सयुक्तिक नाही. कारण उपाय ‘तुम्ही’ शोधणार नाही आहात. तो ‘सर्वांनी मिळून’ शोधायचा आहे.

या पद्धतीचा उद्देशच वेगळा आहे, हेही लक्षात घ्यायला हवं. ‘चुकीची भरपाई’ होणं, हा उद्देश नाही, तर प्रश्न कसा सोडवायचा हे समजणं हा आहे. त्यामुळे या पद्धतीत एक वेगळा चौथा निकष तयार होतो :

जे उपाय निश्चित होतील ते सर्वांच्याच विकासात मदत करणारे हवेत.

आपण एक उदाहरण पाहूया -

इयत्ता पाचवीतली दोन मुलं मधल्या सुट्टीनंतर नेहमी उशिरा वर्गात यायची. त्यांना घंटा ऐकू यायची नाही, असं त्यांचं म्हणणं होतं. वर्गसभेमध्ये या संदर्भात ‘न्याय्य भरपाई’ काय असू शकते असं विचारल्यानंतर मुलांकडून खालील पर्याय आले -

- त्यांची नावं फळ्यावर लिहावीत.
- जेवढा वेळ त्यांना उशीर होईल तेवढा वेळ शाळा सुटल्यावर त्यांना वर्गात थांबायला सांगावं.
- नंतरच्या मधल्या सुट्टीत त्यांना तेवढा वेळ उशिरा जाऊ द्यावं.
- त्यांना रागवावं.

त्यानंतर मुलांना सांगितलं की, ‘भरपाई’चा

मुद्दा सोडून देऊया. या मुलांनी वेळेत वर्गात यायला हवं, त्यांचं वर्गात शिकवलेलं बुडू नये आणि वर्ग विचलित होऊ नये हे दोन्ही साधायचं असेल तर काय करावं? मुलांकडून पर्याय आले - घंटा झाली की सर्वांनी मिळून जोरात ओरडावं 'घंटा झाली'.

- या दोन मुलांनी घंटेच्या जवळपासच खेळावं.
- त्यांनी इतर मुलं केव्हा वर्गात जातात याकडे लक्ष ठेवावं.

- त्यांच्या एका मित्राला घंटा झाल्याची आठवण करून द्यायची जबाबदारी द्यावी.

- घंटा झाल्यावर वर्गातल्या कुणीतरी त्यांना हलवून सांगावं, 'चला वर्गात'.

बघा हं, पहिली यादी ही बेशिस्त वागणाऱ्या मुलांना दुखावणारी आहे आणि दुसरी यादी ही त्या मुलांना मदत करणारी आहे. दृष्टिकोनामधला हा बदल म्हटलं तर छोटा आहे, पण त्यामुळे साधणारे परिणाम अगदी वेगवेगळे आहेत.

'उपायांच्या दिशेन' या पद्धतीत चुकणाऱ्या मुलांप्रती दाखवली गेलेली समजूत, आदर, विश्वास आणि त्यांना मदत करण्याची सर्वांची इच्छा यामुळे त्या मुलांचं वागणं बदलण्याची शक्यता खूप जास्त आहे.

मोठी माणसं आणि मुलं मिळून जेव्हा चर्चेला सुरुवात करतात तेव्हा सुरुवातीला चर्चेत येणारे उपाय हे शिक्षेच्या दिशेन जाणारेच असतात. अशा वेळी 'आपण उपायांच्या दिशेन विचार करूया', असा एक पर्याय सुचवता येईल. दुसरा पर्याय म्हणजे मुलांकडून आलेले सर्व उपाय फळ्यावर लिहावेत आणि त्यानंतर आपल्या निकषांमध्ये न बसणारे सर्वानुमते वगळावेत. या प्रक्रियेत कुणाला राग येऊ शकेल असे, आणि प्रत्यक्षात अवलंबणं शक्य नाही असे पर्यायही वगळावे लागतात. उरलेल्या पर्यायांमधून सगळ्यात चांगला पर्याय निवडावा. मुलांनी आणि शिक्षकांनी मिळून निर्णय घेतला असेल तर त्या निर्णयाची जबाबदारी घेण्याचं प्रमाणही निश्चितच वाढतं.

आपण आणखी एक उदाहरण पाहूया. एका मुलाच्या वागण्यामुळे वर्गात अनेकांना त्रास होत होता. मुलांनी तो प्रश्न त्या मुलाला नाउमेद न करता कसा सोडवला पाहूया.

इयत्ता चौथीचा वर्ग. लिहिण्यासाठी राणीनं कंपास उघडली तर त्यातली पेन्सिल गायब! तिला नक्की आठवत होतं, तिने सकाळीच छान टोक करून पेन्सिल कंपासपेटीत ठेवली होती. राणीनं बाईकडे तक्रार केली, "बाई, याआधी पण दोनदा असं झालंय." वर्गातल्या इतर काही मुलांनीही अशीच तक्रार नोंदवली. मुलं जरी नाव घेत नसली, तरी त्यांचा रोख अमितकडे आहे हे बाईना समजत होतं. बाईनी राणीला स्वतःजवळची पेन्सिल दिली आणि वर्गसभेत हा प्रश्न घ्यायचा ठरवला.

'त्याचं बाक वर्गात एका बाजूला ठेवावं.'

'त्याच्या कंपासची झडती घ्यावी.'

'त्यानं भरून घ्याव्यात पेन्सिली!'

अनेक उपाय समोर आले. अमित त्याच्या बाकावर हलकेहलके मितत चाललाय हे बाईना दिसत होतं. बाईनी विचारलं, "जो कोणी पेन्सिल घेतोय, तो का घेत असेल?" "त्याच्याकडे पेन्सिल नसेल म्हणून, तो नीट ठेवत नाही पेन्सिल, मग आयत्यावेळी सापडत नाही." "त्याला हौसच आहे तऱ्हेतऱ्हेच्या पेन्सिली गोळा करायची", अशी कारणं समोर आली.

"आपल्या सर्वांनी त्याला या सवयीतनं बाहेर पडायला मदत करायची आहे. ती कशी करूया?" बाईनी विचारलं. यानंतर मुलांकडून खूप चांगले उपाय पुढं आले.

- "पेन्सिल नसेल तर विचारून घ्यावी ना, आम्ही नक्की देऊ."

- "सर्वांनी आपापल्या पेन्सिलीवर नावं घालून ठेवू, म्हणजे हरवायला नको."

- "आपल्या छोट्या झालेल्या पेन्सिली आपण एकत्र करू आणि वर्गातच त्यांची एक बँक तयार करू, म्हणजे ज्याच्याजवळ नसेल त्याला घेता येईल."

- एका मुलीनं सुचवलं, "ह्या बँकेची जबाबदारी अमितनं घ्यावी."

अमितनं याला आनंदानं मान्यता दिली. एव्हाना त्याच्या चेहऱ्यावरचं दडपण पार दूर झालं होतं. अर्थात चोरीची सवय इतक्या साध्या कारणांनी लागत नाही आणि मोडतही नाही. पण आपली ही सवय वाईट आहे, त्यामुळे इतरांना त्रास होतो आणि ही सवय बदलावी म्हणून सगळेजण आपल्याला मदत करायला

तयार आहेत या अनुभूतीमुळे अमितच्या वागण्याला सकारात्मक वळण मिळण्याची शक्यता निश्चित निर्माण होते. मात्र इतर कारणांचा आणि उपायांचा शोध घेणंही गरजेचं आहे.

शांत होण्याकरता सकारात्मक वेळ घेणं

मुलं बेशिस्त वागली की मोठ्या माणसांना राग येतो. रागाच्या भरात जे काही बोललं जातं त्यामुळे मुलंही संतापतात, अद्वातद्वा बोलतात किंवा वागतात. एकंदरीत डोकी तापतात, वातावरण बिनसतं. अशा भावनाभारित वातावरणात काही सकारात्मक विचार होण्याची शक्यताच नसते.

इथं एक लक्षात घ्यायला हवं, की भडकलेल्या भावना शांत होण्याकरता सकारात्मक वेळ घेणं हे मोठ्या माणसांसाठी आणि मुलांसाठीही फार उपयोगी ठरतं. मात्र हे त्याक्षणी स्वतःचं स्वतःला वाटायला हवं. दुसऱ्या कुणी काही सांगितलेलं ऐकून घेण्याची त्या माणसाची तेव्हा मनःस्थितीच नसते. कुणाची सूचना आपला अपमान करण्यासाठीच आहे असं वाटू शकतं. ही प्रक्रिया सामंजस्यानं व्हावी यासाठी खालील मुद्दे उपयोगी ठरू शकतील.

१) एरव्ही मनःस्थिती चांगली असताना मुलांना, 'शांत होण्याकरता वेळ घेण्याचं' महत्त्व समजावून सांगायला हवं. 'मनामध्ये भावनांचा कल्लोळ माजलेला असताना, विचार करणं कुणालाच कसं शक्य होत नाही.' याबद्दल मुलांशी बोलावं. असा वेळ न घेतल्यामुळे, आपल्याकडून भावनेच्या भरात हातून घडलेल्या चुका आणि त्यामुळे झालेले गोंधळ या संदर्भातले स्वतःचे अनुभव सांगावेत.

२) "तुम्ही स्वतःसाठी त्यांना सांगून असा वेळ घ्या. घरात किंवा वर्गात अशी एक जागा निवडा की जिथे तुम्ही अस्वस्थ असलात की तुम्हाला थोडा वेळ घालवायला आवडेल. उदाहरणार्थ, 'गॅलरीतल्या कपाटात मी माझी आवडती पुस्तकं ठेवली आहेत. मी तिथे असेन तेव्हा समजा की मी माझं मन शांत करण्याकरता वेळ घेतीये.'" असं मुलांशी बोलता येईल.

३) मुलांना 'त्यांना छान वाटेल अशी त्यांची स्वतःची जागा' निवडायला किंवा तयार करायला सांगा. 'असा वेळ घेणं, शांत राहणं

ही शिक्षा नाही, तर मन निवावं म्हणून आवर्जून केलेला प्रयत्न आहे.’ हे मुलांना आवर्जून सांगा. मुलांना अशी स्वतःची जागा बनवायलाही मदत करता येईल. त्यांच्याशी बोलून ह्या जागेत खेळणी, पुस्तकं आणि काय काय असावं हे ठरवता येईल. मात्र स्वतःची अशी जागा तयार करणाऱ्या मुलांनाच ती वापरता येईल, हेही सांगा.

“मुलांना छान वाटेल अशा गोष्टींसाठी वेळ देणं”, हे मोठ्या माणसांना कदाचित चुकीचं वाटू शकतं. त्यांच्या बेशिस्त वागण्यासाठी त्यांना शिक्षा द्यायची सोडून आपण बक्षीसच देतोय की काय असं वाटतं. अशा पालकांना, ‘मुलांना छान वाटलं म्हणजेच ती अधिक चांगली वागतात’, हे सत्य अजून पचलेलं नाहीये असं म्हणावं लागेल. अशा प्रकारे ‘वेळ घेणं’ याला काहीसा शिक्षेचा वास आहे त्यामुळे या धारणेतून बाहेर यायला जाणीवपूर्वक प्रयत्न करायला हवेत.

अशा जागेला छान नावही देता येईल. माझ्या मैत्रिणीच्या घरी अशा जागेला त्यांनी ‘अवकाश’ असं नाव दिलंय. एका बालवाडीमध्ये अशा जागेला ‘आजीचं घर’ असं नाव दिलं होतं. तिथं इतर खेळण्यांबरोबरच मऊ मऊ गाद्या, उशा ठेवल्या होत्या. बाई मुलांना विचारायच्या, “आजीच्या मांडीवर जायचंय का थोडा वेळ?”

‘आता तुम्ही शांत होण्याकरता थोडा वेळ घ्या,’ असं सांगण्यापेक्षा, ‘काय करता येईल,’ ‘आत्ताच बोलायचं की शांत होण्याकरता दोघांनीही थोडा वेळ घ्यायचा, की वर्गसभेमध्ये हा विषय चर्चेला घ्यायचा?’ असे पर्यायही समोर ठेवता येतील.

‘अमुक करा’ पेक्षा ‘काय करता येईल’ असं विचारणं नक्कीच जास्त सुज्ञपणाचं आहे, हो ना?

३) असा वेळ घेण्याची गरज फक्त मुलांनाच असते असं नाही. मोठ्यांनीही असा वेळ आवर्जून घ्यावा.

मूल बेशिस्त वागताना पाहून त्याला सुचवता येईल की, ‘आपल्या ‘आनंदी’त (अवकाशाचं आणखी एक नाव) जायचंय का?’ मुलांनं नकार दिला तर, ‘मग, आपण दोघेही जाऊ या का?’ असं विचारता येईल. आणि यालाही नकार मिळाला तर, ‘ठीक आहे मी जातो.’ असं सांगून तुम्ही मुलांना दाखवून द्या, की असा वेळ घेणं ही शिक्षा नाही, तर मदत आहे.

४) वेळ घेतल्यानंतर जेव्हा चर्चेतून चांगले पर्याय समोर येतील तेव्हा तुम्ही मुलांशी अशा सकारात्मक वेळेच्या महत्त्वाबद्दल जरूर बोला.

अर्थात दरवेळी उपाय शोधण्यासाठीच असा वेळ घ्यावा, असं काही नाही. काही वेळा बेशिस्त वर्तन थांबवणं, हीच गरज असू शकते.

प्रश्न निर्माण होणं आणि त्यांच्यावरील उपायांच्या दिशेनं सक्रिय विचार करणं ही विकासातली एक फार महत्त्वाची प्रक्रिया आहे. उपाय शोधणं, निर्णय घेणं आणि त्या निर्णयाची जबाबदारी घेणं हे जीवन -कौशल्य मुलांमध्ये विकसित होणं, हे सकारात्मक शिस्तीच्या पद्धतीनं आपल्याला साधायचं आहे.

shubha_kh@yahoo.co.in

‘कॉम्प्युटर’ लॅब सुरू झाली असती...

भाऊसाहेब चासकर

“सर, काल आपल्या गावची यात्रा व्हती. तुम्ही कामून आले नव्हते यात्रेला?” मोटरसायकलवरून खाली उतरून शाळेच्या आवारात पाय ठेवतो न ठेवतो तोच मुलांनी मला घेरलं. मला मुलांच्या प्रश्नांचं काहीसं नवल वाटलं. कारण याच गावात मी लहानाचा मोठा झालेलो. गावात यात्रा फार जोशात, जोरात साजरी केली जाते असं काही नाही! मुलं मात्र मला माझ्या ‘गैरहजेरीमागचं’ कारण विचारत होती.

उभ्या उभ्या बोलण्यापेक्षा खाली बसून बोलूयात, असं मी मुलांना सुचवलं. आम्ही सारे शाळेच्या आवारातल्या कडूर्निबाच्या झाडाभोवतीच्या ओट्यावर बसलो. गप्पा सुरू झाल्या. मुलं गमतीजमती सांगू लागली. कोण हगाम्यात कुस्ती खेळलेला... कोण काठीच्या मिरवणुकीत बेभान नाचलेला... मुली मात्र फारसं बोलत नव्हत्या. “काल जत्रेत लय बाया नाचल्या. लई लावण्या झाल्या. राती पार एक वाजून गेलता, तरी बाया नाचतच होत्या. त्यांचा मुक्कामबी शाळेतच व्हता.” मयूरनं सांगितलं. कथा, कीर्तनं, प्रवचनं यात रमणाऱ्या घरातील ज्येष्ठांना हा धांगडधिंगाफेम कार्यक्रम आवडलेला नसावा, याचा अंदाज मुलींच्या बोलण्यावरून येत होता.

आमचा गाव तसा लहानसाच. हजारेक लोकवस्तीची वाडीच. गावात आदिवासींची संख्या जास्तय. गावातले लोक शेती आणि मोलमजुरी करून उदरनिर्वाह करताहेत. बहिरोबा गावाचे ग्रामदैवत. त्याच्याच नावावरून गावाला नाव वगैरे पडलेलं. आदिवासी आणि बिगर आदिवासी असा समाज आजवर एकोप्यानं राहत आलेला. गावातल्या सगळ्या सण-उत्सवात लोक आनंदानं सहभागी होतात. सर्व गोष्टींना पारंपरिकतेचा बाज असायचा, पण अलीकडे गाव बदललाय. नवे वारे वाहू लागलेत. यात्रेतल्या कीर्तनाच्या-भारुडांच्या जागी लावण्या होताहेत.

मी म्हटलं “लावण्या सादर करण्यात, पाहण्यात मला काही चूक आहे असं वाटत नाही. ती आपली लोककला आहे. आपण सगळ्यांनी ती जपली पाहिजे.”

“ते बरोबर आहे. पण मोठे लोकं दारू पिऊन आलते. लावण्या सुरू असताना मोठ्ठार गोंधळ घालीत होते. काहींनी तर स्टेजवर पैसे पण फेकले. त्यांचं पाहून लहान मुलं पण असंच करायला शिकणार.” सातवीतल्या ऋषिकेशचं शहाण्यासुरत्या माणसासारखं मनोगत ऐकून आम्ही चाट पडलो.

“तुम्ही पण वर्गणी दिलीय ना कार्यक्रमाला? मग असा कसा कार्यक्रम निवडला?” कुणाल थेट अंगावरच आला.

“अरे आम्हाला विचारून नाही ठरवला तो कार्यक्रम.”

“मग तुम्ही कशाला पैसे दिले असे फालतू कार्यक्रम आणायला..?” संकल्पनं औचित्याचा मुद्दा उपस्थित केला.

मला राहवलं नाही. गेल्या वर्षी याच वेळेस यात्रेतल्या तमाशासाठी शाळेत वर्गणी मागायला आलेल्यांना मी विरोध केला म्हणून माझी या शाळेतून बदली करण्याची मागणी करणारा अर्ज काही लोकांनी केला होता. काही मुलांना हे माहिती होतं. तो विषय निघाला. “तुम्हीच तर सांगता, का चांगल्या गोष्टी

करताना त्रास झाला तरी सहन करायचा. ‘मी तंबाखूची पुडी आणून देणार नाही, म्हणल्यावर दादाचा मार खाव्हा होता.’ अरुणनं सांगितलं.

मुलांची रोखठोक मतं आणि भूमिका घेत प्रश्न विचारणं हे पाहून मी अवाक झालो होतो. जे पेरलं ते रुजतंय, अंकुरतंय हे पाहून शेतकऱ्याला होतो तसा आनंद मलाही झाला होता.

“बिल भरायला पैसे नाहीत म्हणून आपल्या शाळेतलं इंटरनेट बंद आहे, कॉम्प्युटरची लॅब सुरू करायला पैसे पाहिजेत, असं तुम्हीच सांगितलं व्हतं. आम्ही घरच्यांना बिल भरायला पैसे मागितले तर १०० रुपये नाही म्हाणाले. लावण्यावाल्यांना द्यायला सगळ्यांनी वर्गणी भरली...”

“तुम्हाला माहिती नाही, जत्रेत तीन तासांमधी एक लाख रुपयांचा चुराडा झाला. त्यातले निम्मे पैसे शाळेला दिले असते तर आपली कॉम्प्युटरची लॅब सुरू झाली असती!”

मुलांना गावात वाचनालय हवं आहे, खेळायला साहित्यासह

छान मैदान, व्यायामशाळा आणि सगळ्या वयोगटातल्या लोकांसाठी गावात मोफत संगणक प्रशिक्षण केंद्र... असं काय काय मुलांच्या मनात होतं. मुलांच्या मनात जे आहे ते गावातल्या कारभारी मंडळींच्या गावीही नाही, याचं काहीसं वाईट वाटलं. मनात आलं, जे मुलांना कळतं ते खरंच मोठ्यांना का कळत नसेल? मुलांसमोर कोणत्या गोष्टींचा आदर्श ठेवायचा याची मोठ्यांना अजिबातच फिकीर का नाही?

यात्रेत डीजे वाजवण्यापासून, फटाके फोडण्यापासून ते कार्यक्रमात हारतुरे यावर होणारा वायफट खर्च करण्याला मुलं अनेक प्रश्न विचारत होती. गावातल्या बऱ्याच लोकांना हे आवडत नाही, हे मुलांना समजलं होतं.

“दरवर्षी असंच सुरू राहणार का आता?” कवितानं विचारलं.

त्यावर काही क्षण मी काहीही बोललो नाही. मुलांमध्ये चलबिचल सुरू झाली. त्यांच्यात अस्वस्थता जाणवत होती. त्यावर हळुवारपणे म्हणालो की, “तुमच्याकडे मोठी शक्ती आहे. ठरवलं तर तुम्ही हे नक्की थांबवू शकाल.”

“ते कसं काय?” त्यांचा उलट प्रश्न अपेक्षितच होता.

“यात्रेत असे धांगडधिंगावाले कार्यक्रम आणू नका असा आग्रह

आपण धरायचा. आपलं म्हणणं शांतपणे पटवून द्यायचं. नक्की यश मिळेल.”

“...आणि समजा मोठ्या माणसांनी आमचं नाही ऐकलं तर?” सुमितला छळणारा सवाल त्याच्या ओठांवर आला.

“आपण प्रयत्न करीत राहायचं. हार मानायची नाही. नेहमी सकारात्मक विचार करायचा. आयुष्याची वाट बिकटच आहे. कठीण आहे. आपण सतत चांगलं बोलत, चांगलं काम करत राहायला हवं. कधी ना कधी हे बिकटपण, कठीणपण कमी होईल, ठिसूळ होईल आणि भावी पिढ्यांना जगण्यासाठी आनंदी आयुष्य लाभेल.”

माझं बोलणं शांतपणे पण विचारपूर्वक ऐकताना मुलांच्या चेहऱ्यावर एक वेगळीच लहर उमटलेली दिसत होती...

◆◆◆